

Stjärnhusen i Gröndal

Bevara och förnya stjärnhusens innergårdar

Ylva Kjellin

Examensarbete i ämnet landskapsplanering, 20 poäng (30 poäng ECTS)
Institutionen för stad och land, Ultuna, SLU. December 2007.

Sammanfattning/Abstract	4
Förord	5
Inledning	6

Folkhemmet och stjärnhusen

1

Från sommarnöje till folkhemsidyll	8
Byggmästaren och husarkitekterna	10
Stjärnhusen – kvarteret Akterspegeln 20 och 23	11
Kulturhistoriskt värde	12

Bostadsgården och naturens arkitektur

2

Trädgårdsarkitekterna och den funktionella traditionen	14
Bostadsgårdens element	16

Stjärnhusens innergårdar 1946–2007

3

1946 – “Blomstergårdarna”	20
Beskrivning av innergårdarna 1946–2007	25
Kommentarer till förändringarna	42

Förslag — framtidens innergårdar

4

Rekonstruera, renovera eller fri förnyelse?	45
Vision – återge innergårdarnas värdighet	46
Vegetationen, rumsligheten och växtdynamiken	47
Innergårdarnas funktioner	49
Åtgärdsförslag	50

Reflektioner — eller letandet efter bilakornas genus loci	60
Referenslista	61
Bilaga I – växtlistor 1946 och 2007	62

sammanfattning

Det är över 60 år sedan Sveriges första stjärnhus byggdes i stockholmsförorten Gröndal. Byggmästaren Olle Engkvist var eldsjelen bakom bostadsområdet och arkitektduon Sven Backström och Leif Reinius stod för utformningen. För markplaneringen ansvarade landskapsarkitekterna Sven Hermelin och Per Friberg.

I området finns dels fristående stjärnhus, anpassade till mer kuperad terräng, och sammanhängande stjärnhus på planare mark. De sammanbyggda stjärnhusens åtta innergårdar har formen av hexagoner. Det är dessa gårdar, som detta examensarbete handlar om.

Byggnaderna har nyligen renoverats. Nu står gårdarna i tur för att få en ansiktslyftning. Bostadsrättsföreningen vill ha råd i hur en renovering ska ske. De åtgärder, som hittills har skett i utemiljöerna, har varit utan närmare eftertanke. Det funktionella har gått före det estetiska. Nu är det hög tid att bevaras och lyfta fram de sista resterna från 1940-talets karakteristiska gestaltning.

Gårdarna är idag eftersatta, inte på grund av dålig skötsel, utan mer på grund av en mer eller mindre medveten nedgradering av växtmaterialet. Gårdarna har delvis förlorat de särdrag som karakteriserar den funktionalistiska trädgårdskonsten. Det gäller framförallt träden, som har minskat stort i antal, men även mindre detaljer.

Förslagen i examensarbetet syftar till att gårdarna renoveras med en fri förnyelse som grund. Den fria förnyelsen tar till vara på gårdarnas befintliga värden och lyfter fram den ursprungliga gestaltningen.

abstract

It is sixty years since Sweden's first star-shaped housing estate was built in Gröndal, a suburb of Stockholm. Olle Engkvist, the building contractor, was the driving force behind the residential area and it was designed by architects Sven Backström and Leif Reinius. The estate comprises detached star-shaped houses suited to a more hilly terrain and terraced star-shaped houses on the flat land. The eight gardens of the terraced houses form the shape of a hexagon. It is these gardens, designed by Sven Hermelin and Per Friberg, which are the main focus of this thesis.

The buildings on the estate have recently been renovated and it is now time for the gardens to be restored. The tenant-owners' association is seeking advice on the renovation of the gardens. The measures taken so far have not included much consideration for the gardens; practicality has taken preference over aesthetics. Now it is time to restore and highlight the last remaining characteristics of the 1946 design.

The gardens have been neglected, not due to bad maintenance but due to a more or less deliberate attempt to neglect the green material, and they have lost some of the characteristic features typical of the 1940s art of gardening. The trees have diminished in numbers, but also other features have been lost.

The main aim of the proposals in this thesis is to ensure that the gardens are renovated on the basis of free renewal. The renewal would take into consideration the existing features of the gardens and revive elements of the original design.

förord

”När farbror Olle kör bil, så kör han så här sakta och försiktigt, säger 6-åriga Aimée Knopf på Sjöbjörnsvägen 10, i Gröndal och för pek-fingret helt långsamt nedför sin bara underarm, och står vi i vägen för bilen, så stiger han ur och lyfter oss åt sidan. Så är farbror Olle.”

Barnets replik kommer från ett tidningsreportage i slutet av 1940-talet.¹ ”Farbror Olle”, som barnet kallade honom, var Olle Engkvist, den socialt engagerade byggmästaren som låg bakom flera av Stockholms bostadsområden under 1930- till 1950-talet. Hans drivkraft var att ge folk ett bättre boende och ett bättre liv. I ett samarbete med den lika mycket socialt engagerade och experimentsfulla arkitektduon Sven Bäckström och Leif Reinius byggdes en av folkhemmets verkliga pärlor: stjärnhusen i Gröndal.

Byggnaderna, arkitekterna och byggmästaren är välkända och utförligt beskrivna, och var det från första början.² De byggda miljöerna är självklara – de går att ta på, katalogisera, kulturminnesmärka, byggnadsminnesförklara – och det är självklart för oss. Utemiljön är också självklar. Vi vistas där, möts och rör oss dagligen genom den. Samtidigt är det en dold och osynliggjord del, det finns mycket mer att upptäcka än vad ögat först noterar.

1. Gustaf Näsström (1949). *Småstäder i Storstockholm. Gröndals stjärnhus skapar ny stadsbild*. Stockholmstidningen. 27 december, 1949.

2. Tidskriften *Byggnaderna och Arkitektur* tar upp byggnaderna, byggmästaren och arkitekterna i ett flertal nummer.

Det här examensarbetet inriktar sig på att ta upp det arbete som ligger bakom utemiljöerna vid stjärnhusen. Det är efter sextio år dags att lyfta upp utemiljöerna till att bli likvärdiga med byggnaderna – och att byggnad och utemiljö åter bildar en enhet.

Bakom gestaltningen av landskapet och innergårdarna runt stjärnhusen står två av vår tids mest kända landskapsarkitekter; Sven Hermelin och Per Friberg. Det kan anses som en motsats att just Sven Hermelin och Per Friberg står som projektörer till trädgårdarna, eftersom de representerar två olika traditioner inom landskapsarkitekturen. Sven Hermelin är känd för att vara en av de främsta föreläsarna för den fria och naturliga trädgården – även kallad stockholmsstilen. Per Friberg, däremot, är själva kännetecknet för den modernistiska landskapsarkitekturen³ – en traditionen med rötter i Skåne och Danmark. I stjärnhusens utemiljöer finns båda stilarna representerade – och just detta borde vara något för bostadsrättsföreningen att ta fasta på och visa hänsyn till vid kommande upprustningar av utemiljöerna. Här finns både den orörda naturen och det inbyggda landskapet, den konstgjorda trädgården, bevarad existerande växtlighet såväl som nyplanteringar. Allt inom en begränsad yta. Min vision är att ge invånarna i stjärnhusen klara riktlinjer vad de kan återskapa och vad de kan utveckla – med ett grundläggande fokus på att ta till vara det ursprungliga. Allt för att återge stjärn-

3. Beskrivs av Thorbjörn Andersson (2005): *The Architecture of Per Friberg*. s.15.

husens utemiljöer den status som de en gång hade och – viktigast av allt – att ge de boende i stjärnhusen en yttre miljö att vara lika stolta över som över deras hus.

Tack till mina handledare Tomas Lagerström och Jimmy Norrman, som har kommit med värdefulla synpunkter under arbetets gång. Tack till Anna Skoog, min trofasta och positiva studiekamrat, som har läst och kommit med upplyftande kommentarer.

Tack till Karin Bäckström, boende och trädgårdsansvarig i bostadsrättsföreningen Stjärnhusen i Stockholm, som har bidragit med fakta och underlagsmaterial till det här examensarbetet. Det var även Karin Bäckström, som tog initiativ till att det blev ett examensarbete av stjärnhusens utemiljöer.

Tack till Klaus Stritzke och de andra på Sven A Hermelin AB, som lät mig få ta del av de ritningar över stjärnhusen som finns bevarade i deras arkiv.

Tack till Eva Stade, som inventerade stjärnhusens rosor åt mig.

Tack till min syster Åsa, som har varit en ovärderlig hjälp med både korrekturläsning och layoutarbete.

Sist, men absolut inte minst, vill jag tacka min övriga familj, som har stöttat mig under examensarbetet – utan er hade jag aldrig nått målet!

Ylva Kjellin 2007-12-05

inledning

Det är över sextio år sedan utemiljöerna i kvarteret Akterspegeln – som området egentligen heter – invigdes av de boende. Byggnaderna har nyligen renoverats och har återfått sina fräscha spritputsade fasader. Nu står de relativt slitna utemiljöerna i tur för att rustas upp. Både byggnader och utemiljöer har under de sextio år som gått kontinuerligt ställts inför nya krav.

Funktioner och användningsområden ändras allt eftersom samhället förändras. När det gäller byggnaderna skyddas dessa av en byggnadsminnesmärkning – husen är ”blåmärkta” på Stockholms stads karta över byggnadsminnen.¹ Stjärnhusens utemiljöer har inte något formellt skydd och det märks tydligt i utemiljön. Utemiljöerna har fått ge

1. <http://www.bebyggelseregistret.raa.se>

plats till bland annat parkeringsplatser och sophus. Träd har fällts på grund av att antingen nått sin maximala levnadsålder, drabbats av sjukdomar, eller helt enkelt blivit för stora för gårdarna. Sammanlagt har dessa förändringar lett till att det som kännetecknar trädgårdskonsten från 1940-talet delvis har suddats ut.

Temat på examensarbetet är att bevara och förnya stjärnhusens innergårdar.

Problembilderna omfattar förändringar i tid och nyttjande. När stjärnhusen byggdes var visionen om folkhemmet det förhärskande idealet. Kan utemiljöerna behålla – eller framförallt förstärka – det som finns kvar av den karaktäristiska gestaltningen från 1946 och samtidigt tillåtas att utvecklas och anpassas till moderna krav och önskemål på utemiljöer? Gamla utemiljöer ställs ständigt inför nya krav på funktioner, ökad bekvämlighet, krav på ekologisk hållbarhet, förbättrad tillgänglighet, modern avfallshantering, säkerhet mot brand med mera. Delvis har detta redan påverkat utemiljöerna vid Stjärnhusen.

Centrala frågeställningar:

- Se på utemiljöerna ur både en historisk synvinkel och ur dagens synvinkel. Hur såg ursprungsplanerna ut? Går det att avgöra vad som utfördes i praktiken? Vad är bevarat? Varför är just detta bevarat? Vad är värt att återställa? Vad kan förnyas utan att ursprungstanken försvinner?
- En diskussion om växtdynamik. Vad har hänt med det gröna materialet efter sextio år? Vad fungerar bra och vad fungerar inte bra? Vad kan fortsatt fungera bra i många år framöver?

I stjärnhusens utemiljöer har moderna funktioner, som till exempel sopstationer, infogats i den tidstypiska och karaktäristiska 1940-talsmiljön.

er bra och vad fungerar inte bra? Vad kan fortsatt fungera bra i många år framöver?

Syftet med examensarbetet är att ge en historisk bakgrund till stjärnhusens ursprungsgestaltning. Inventera existerande växtmaterial avseende art/sort och tillstånd. Syftet är att ta fram åtgärdsförslag för framtidens innergårdar.

Metodiken inkluderar inventering av arkivmaterial, litteraturstudier, intervjuer och fältinventeringar och studiebesök.

Det övergripande målet med examensarbetet är att bostadsrättsföreningen ”Stjärnhusen i Stockholm” ska kunna se dokumentet som en inspiration till vidare agerande – och se utemiljöernas potential till att åter bli de fina innergårdar som de en gång var.

I examensarbetet kommer en stor del att läggas på att undersöka och analysera existerande kvaliteter och brister – för att integrera denna kunskap i idéskisser och förslag på förnyelse. Förslag på förnyelse kommer att göras med hänsynstagande till de särskilda krav som uppgiften ställer på mötet mellan ny och gammal gestaltning.

Examensarbetet avgränsas till att endast omfatta de åtta bikakeformade innergårdarna i den sammanbyggda delen av stjärnhusen. Det är dessa innergårdar som är i störst behov av att rustas upp.

Fotografier och illustrationer är mina egna, om inget annat anges.

Platsen i ett sammanhang.
Gröndal är ett område med
en lång byggnadshistoria.
Det började med sommar-
nöjen på Bellmans tid och
utvecklades fram till folk-
hemmets sociala ambitioner.
Byggmästare Olle Engkvists
byggnader omtalas ofta som
höjdpunkten i Gröndals
nästan trehundraåriga bygg-
nadshistoria.

Folkhemmet och stjärnhusen

från sommarnöje till folkhemsdyll

Under 1700- och början av 1800-talet var Gröndal ett populärt utflyktsområde för rika stockholmare. Här fanns flera så kallade sommarnöjen – små herrgårdslignande hus. Bland annat hade Carl Mikael Bellmans svåger ett sommarhus här. Namnet Gröndal kommer från egendomen Stora Gröndal, som var ett av dessa tidiga sommarnöjen.

Gröndals bostadsbebyggelse för vanliga människor, inleds egentligen först i slutet av 1800-talet, när stadsbefolkningen började flytta utanför Stockholms tullar.¹ Bostadsflytten och bostadsbyggandet initierades av att verkstäder och fabriker flyttades hit. Innerstadens trånga och dyra marker gjorde att nya och äldre industrier och anläggningar etablerades utanför tullarna. Industrietableringen i Gröndal

1. Brita Kihlberg. *Hyresvillorna i Gröndal*. Stadsvandringar 6/1983. Stockholms stadsmuseum.

underlättades av att Västra Stambanan byggdes ut och 1860 invigdes Liljeholmens station. I Gröndal fanns bland annat fabriker som tillverkade svavelsyra, kolsyra och gelatin. Verksamheter som varvsindustri och snickerifabriker gav också arbete till många människor i slutet av 1800-talet. Det marina arvet återspeglas i gatu- och kvartersnamnen, som bland andra Utkiksbacken, Matrosvägen och Sjöbjörnsvägen, kvarteren Blocket, Taljan, Bommen och Akterspegeln.

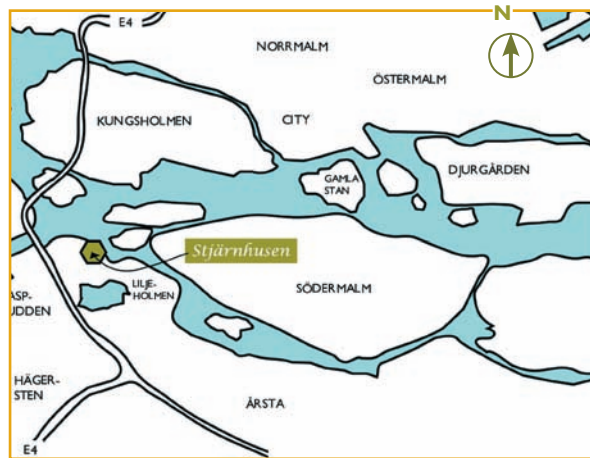
De första bostäderna som började byggas under ordnade förhållanden – med dåtidens populära slogan "mönstersamhälle" som förebild – var större hyresvillor för fabriksarbetarna.

Vy från Mälaren mot söder och Gröndal. Gröndalsterrängen är kuperad och bergig – ett typiskt mälardalslandskap. Till höger på fotografiet, uppe på Ormberget, kan några av Gröndals äldsta hyresvillor skymtas. Bredvid dessa ligger stjärnhus från 1980-talet. Under 1970-talet pågick ett intensivt räddningsarbete för att hindra villorna från att rivas. Tolv stycken finns idag kvar av ursprungligen ett hundratal hyresvillor.

1898 ingick Gröndal i Liljeholmens municipalsamhälle och trettio år senare blev området en del av Stockholms stad.² Fyrtio år efter att hyresvillorna började byggas, beskrevs området allmänt som ett ruckelsamhälle.³ Stadsdelen hade markant stagnerat och förslummats.

2. Mellan åren 1926–1934 hette stadsdelen Ekensberg.

3. Gustaf Näsström (1949). *Småstäder i Storstockholm. Gröndal stjärnhus skapar ny stadsbild*. 27 dec.

Orienteringskarta över Stockholm. Gröndal ligger i de södra förorterna och tillhör stadsdelsområdet Hägersten-Liljeholmen.

I Stockholm byggdes 25 000 lägenheter i smalhus mellan åren 1934–1946. Fotografiet visar de första smalhusen "Abessinien", som byggdes i Hjärtan av byggmästare Olle Engkvist (1934–37). Arkitekt var Hakon Ahlberg. Husen är orienterade i öst–väst för att släppa in maximalt med ljus till de genomgående lägenheterna. Fotografi ur Arkitekturmu-seets arkiv.

De friliggande stjärnhusen i kvarteret Akterspegeln är byggda efter principen hus-i-park. Gränsen mellan privat och offentlig mark är flytande. Landskapet runt om är till stor del befintligt med en del inplanterade buskar – intrycket som eftersträvas är ett ursprungligt stockholmslandskap.

Samtidigt som bostadsbyggandet tog fart i Gröndal, skedde det politiska förändringar i Sverige. I slutet av 1920-talet formulerades den socialdemokratiska politiska modellen *folkhemmet* av Per Albin Hansson.⁴ Trångboddhet och dåliga sanitära förhållanden var det industriella samhällets baksidor. Folkhemmets fundament byggdes på att det skulle finnas en harmonisk relation mellan alla samhällets delar. Många arkitekter och stadsplanerare snappade kvickt åt sig de grundläggande tankarna och filosofierna, och blev ivriga förespråkare för folkhemmet. Begreppet *funktionalism* lanserades i Sverige som den nya arkitekturstilen.⁵ Åren 1929 och 1930 hölls två stora världsutställningar i Barcelona respektive Stockholm. Dessa år markerar starten på den funktionalistiska arkitekturen, som sedan kom att dominera under de kommande decennierna.

När det gällde husbyggnadsarkitekturen, inriktades den på att höja standarden på lägenheterna och att bekämpa överbefolkningen. Slagorden som användes var "rymd, ljus och luft". Först och främst skulle den praktiska och tekniska funktionen styra byggnadens gestaltning.

Under trettioalet fick Stockholm många nya stadsdelar. Funktionalismens ideal dominerade helt

och hållet. Arkitekterna ritade vita *smalhus*⁶, som oftast placerades parallellt ställda mot varandra i den landskapliga terrängen. Hus-i-park blev det enda riktiga sättet att placera en byggnad på, enligt de funktionalistiska arkitekterna.⁷ Den traditionella stenstaden ansågs vara osund och ineffektiv. Ljus, luftighet, öppenhet och likvärdiga lägenheter var det som eftersträvades. Detta tillsammans med tillgång på grönska – i form av parker och stora bostadsgårdar var lösningen på många av de problem som fanns i stadens trånga kvarter. Sedan kom andra världskriget och förutsättningarna för byggandet ändrades.

Efter andra världskriget hade banden till den svenska traditionella arkitekturen förstärkts. Folkhemsmodellen från trettioalet – som hade legat i dvala under krigsåren – togs åter upp igen, men nu kom en reaktion mot den funktionalistiska arkitekturstilen och stadsplanerandet.⁸ Reaktionen kom från både allmänhet, politiker, planerare och arkitekter. Arkitektkåren delades i två läger: de som var för funktionalismen och de som ville ha

en variationsrikare och livfullare arkitektur. Resultatet blev att den dogmatiska funktionalismen mer eller mindre övergavs. Traditionella material som tegel togs åter upp i arkitekturen. Till stor del berodde detta på att det var brist på armeringsjärn, stål och betong.⁹ Taken blev åter branta och fönstren mindre – vilket är den funktionella lösningen, i ett snörikt och kyligt klimat.

I Sverige kallas den här efterkrigsstilen för funktionell tradition eller *nyrealism*. Funktionalismens lärdomar kombinerades med en mer traditionell och saklig arkitektur.¹⁰ Framförallt femtioalet kom att präglas av en innovativ och variationsrik arkitektur. Stjärnhusen är en av flera nya byggnadsformer som kom att uppmärksammas, även internationellt. Punkthus, lamellhus och stjärnhus blev arrangerade tillsammans eller sammanlänkades – en större rumslighet eftersträvades – allt för att öka de boendes förutsättningar till ett socialt liv.¹¹

4. Talet hölls 1928, men inte förrän tio år senare kunde visionerna om folkhemmet börja realiseras – när socialdemokraterna tog över regeringsmakten. Från socialdemokraternas hemsida.

5. En bra sammanfattning av funktionalismen i Sverige är skriven av Eva Rudberg (2000). *Vardagens utopi. Svenskt och osvenskt i funktionalismens arkitektur*. s. 166

6. Definition smalhus: "Smalhus är en variant av lamellhus, dvs en friliggande huslänga i flera våningar. Smalhusen kan ställas i kontrast mot tjockhusen som var den andra typen av lamellhus som slog igenom i europeiskt bostadsbyggande på 30-talet. /.../ Smalhus är omkring 8–10 meter breda med endast två lägenheter per trappplan. Lägenheterna sträcker sig från fasad till fasad för god solbelysning oavsett väderstrecken. /.../ Smalhusen utgjorde stommen i det svenska bostadsbyggandet under framförallt 30–40-talet. /.../ " <http://sv.wikipedia.org/wiki/Smalhus>

7. Britta Roos och Hanna Gelotte (2004). *Hej bostad. Om bostadsbyggande i Storstockholm 1961-1975*.

8. Eva Rudberg (2000). *Vardagens utopi. Svenskt och osvenskt i funktionalismens arkitektur*. s. 166

9. *ibid.*

10. *ibid.*

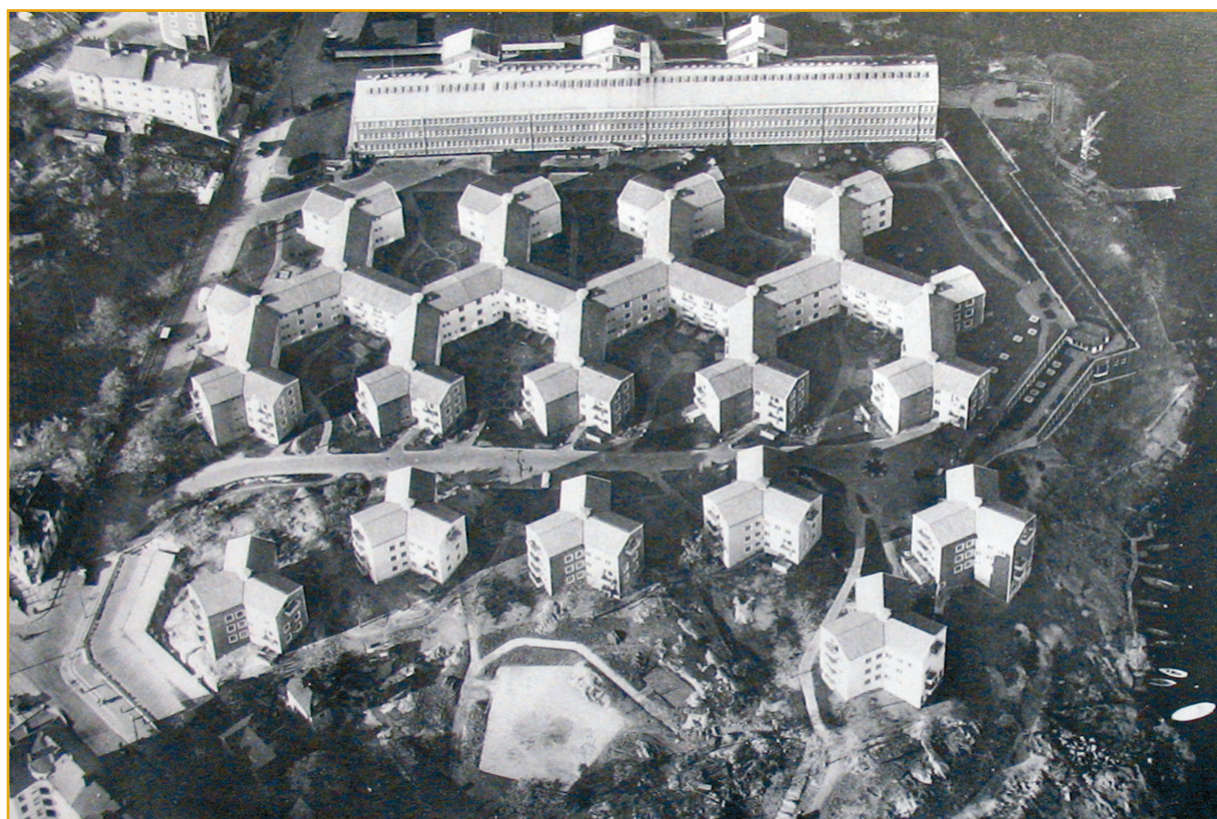
11. Britta Roos och Hanna Gelotte. *Hej bostad. Om bostadsbyggande i Storstockholm 1961-1975*.

byggmästaren och husarkitekterna

Olle Engkvist började sin yrkeskarriär som murarbas, och arbetade och studerade sedan upp sig till en socialt engagerad byggmästare. Han var den som såg potentialen i det slitna och av fabriker nedsmutsade Gröndal och beslöt sig för att bli den som blåste nytt liv i stadsdelen. Olle Engkvist var inte rädd för att prova på nya byggnadstyper; han byggde bland annat de för tiden moderna radhusen i Ålsten (1932-33) – dit för övrigt statsminister Per Albin Hansson flyttade. Han byggde också det första större smalhusområdet i Hjorthagen (1934-37), de första renodlade punkthusen i Johanneshov (1942) och han kom också att ligga bakom stjärnhusen och något år senare terrasshusen i Gröndal.

1940 köpte han upp sin första bit mark i Gröndal – en industritomt där en svavelsyrefabrik legat. Uppdraget att rita stadsplanen och bostadshusen i kvarteret Akterspegeln, gick till arkitekterna Sven Backström och Leif Reinius. Dessa två hade tidigare arbetat tillsammans med Olle Engkvist i andra projekt – bland annat hade de ritat Olle Engkvists privata villa Västberga (1938), där även trädgårdsarkitekt Sven Hermelin var inblandad.¹

Området var inte speciellt tilltalande – marken var förgiftad med svavelsyra, det var blåsigt och sluttade mot norr. Dessa förutsättningar gjorde att arkitekterna, som ville ha ljusa lägenheter och skydd mot blåsten, tvingades att komma på en helt ny lösning för byggnadernas utformning. Som det beskrevs i det föregående avsnittet, hade funktionalismens smalhus vid den här tiden börjat få kritik. Kritiken kom bland annat från arkitekter, politiker och allmänheten.² Till kritikerkåren hörde Leif Reinius och Sven Backström. De båda arkitekterna ansåg inte att den enhetliga arkitek-

Flygfotografi över stjärnhusen. Sven Backström och Leif Reinius ritade slutna gårdar i en tid då smalhus var det rådande idealet. Delvis var det norrlutningen som tvingade fram en sådan lösning, men även deras tro på stjärnhusen som en motvikt åt smalhusens monoton och parallella gårdar. Fotograf Oscar Bladh, Arkitekturmuseets arkiv.

turen och den parallella utformningen av husen i landskapet främjade den sociala gemenskapen.³

Projekteringen av stjärnhusen påbörjades 1943 och byggnaderna stod klara för inflyttning sommaren 1946. I korrespondens mellan arkitekterna Sven Backström och Leif Reinius och byggmästaren Olle Engkvist, går det att förstå att projekteringstiden var hektisk för båda parter. Det går så långt som att Olle Engkvist vid en tidpunkt anklagar arkitekterna för att lägga ritningsarbetet åt sidan – ett misstag förstås – arkitekterna och deras medarbetare ritar så att pennorna glöder.⁴ Sven Backström och Leif

Reinius valde tidigt i sin yrkesutövning att styra sin gestaltning bort från den tidiga funktionalismen mot mer vardaglig arkitektur med ursprung i den svenska traditionen. De vita, släta ytorna som var kännetecknande för funktionalismens hus tilltalade inte arkitekterna.⁵

Efter stjärnhusen byggdes de lika berömda terrasshusen och ett höghus (kvarteret Galjonsbilden, 1949) i kvarteret bredvid. Dessa byggnader, tillsammans med stjärnhusen, är ett område som fortfarande i dag kännetecknas av färgstark variation, intimitet och formkänsla.

1. 1949 gav Olle Engkvist ut en bok, som handlade om hans liv och karriär som byggmästare. *Olle Engkvist Byggmästare*.

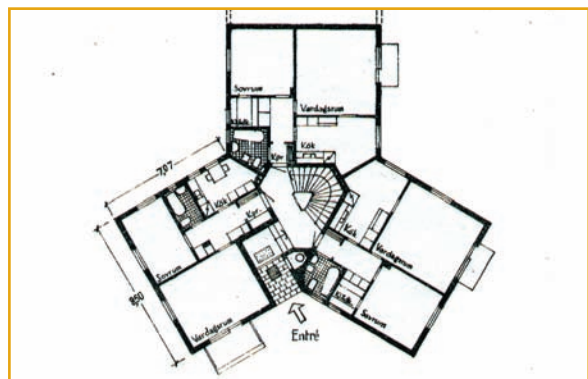
2. Eva Rudberg (2000). *Vardagens utopi. Svenskt och osvenskt i funktionalismens arkitektur*. s. 166

3. Okänd skribent (1952). *Vem är arkitekten? (5). Tycker barn om att leka i kvarteret?*. Dagens Nyheter 24 mars 1952..

4. Korrespondens mellan Olle Engkvist och Leif Reinius och Sven Backström, daterad 26 januari 1946. Arkitekturmuseets arkiv.

5. Mats Enander och Christian Johansson (1990). *Arkitekter berättar om arkitekturens ytor*.

stjärnhusen – kvarteret Akterspegeln 20 och 23

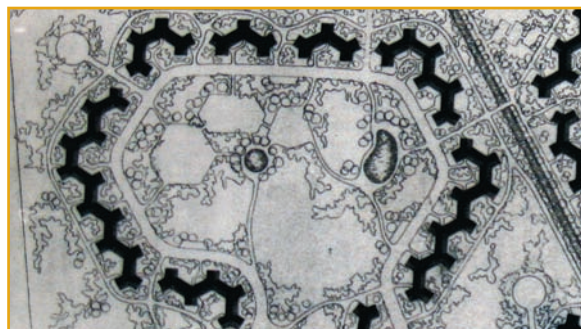

Planlösning av stjärnhusen i Gröndal (1947). Från en folder i bostadsrättsföreningen stjärnhusens arkiv.

Vad är då det speciella med dessa stjärnhus? Sedda uppifrån liknar husen treuddiga stjärnor. I mitten ligger ett centralt trapphus och varje plan har tre genomgående lägenheter – en i varje ”udde” – så kallade trespännare. Lägenheterna har ljusinsläpp från minst två väderstreck per våningsplan. Varje hus består av tre våningar. Byggnaderna behöver på så sätt inte ha hiss, vilket är en kostnads- och utrymmesmässig besparing.

Stjärnhuset är en form av punkthus – och en del av ett modulsystem som kan varieras i olika utföranden. När fem av dessa stjärnhus sammanbyggs – åt det sjätte hållet är gården öppen mot gatan – formas bikakeliknande och ombonade innergårdar. En av anledningarna till att Sven Backström och Leif Reinius avvek från de då så vanliga parallellt ställda smalhusen, var att det på detta sätt skapades intimare rum mellan huskropparna. Smalhus ger bara en oändlig serie korridorlika rum menade de. Med Stjärnhusen ville arkitekterna visa att även slutna gårdar har värden. Detta beslut togs i en tid då lamellhusen ännu var den dominerande förebilden i arkitekturen. ”Man måste ha en känsla av att man är någonstans”, var ett av deras ledord när de gestaltade sina byggnader.⁶

6. Vem är arkitekten? (5). Tycker barn om att leka i kvarteret?. Dagens Nyheter 24 mars, 1952.

Stjärnhusen i Rosta – här byggdes den treformade enheten – stjärnan – ihop till långa kedjor. Här syns tydligt skillnaden mellan öppen (Rosta) och sluten gård (Gröndal). Fotografi ur Arkitekturmuseets arkiv.

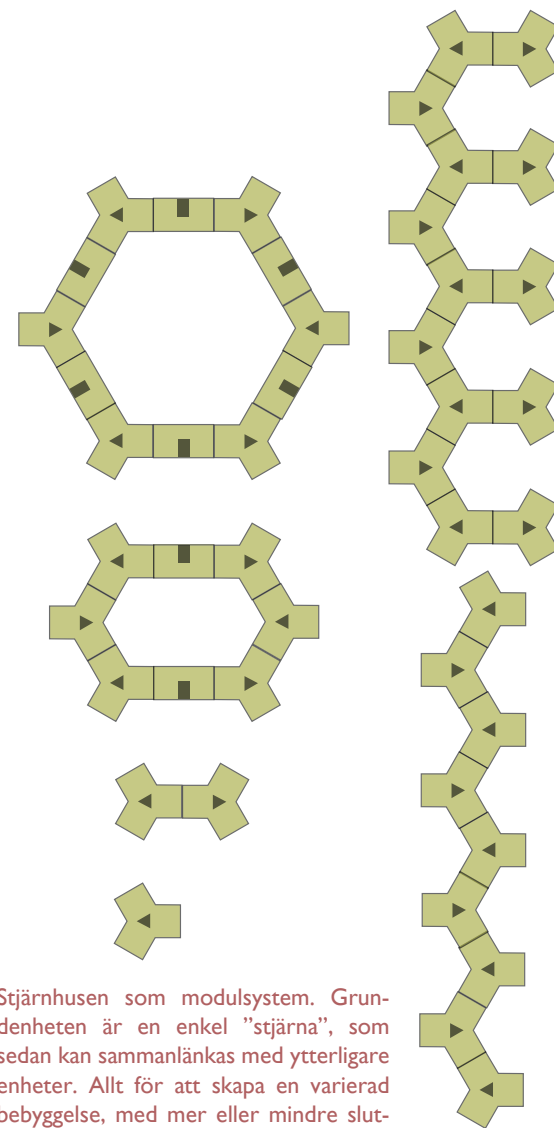
Kvarteret Akterspegeln består av dels sex friliggande stjärnhus, som ligger spridda i den bergigare östra delen av området. Dels av arton sammanbyggda stjärnhus, vilka är placerade på det utplanade västra området. Fasaderna är spritputsade i ljusockra, gulockra, engelskt rött, vitt, grått och pistagegrönt. Fönsterfodringarna är slätputsade och vitmålade – för att reflektera in mer ljus till lägenheterna.

Lägenheterna har små balkonger mot solsidan och de som bor i bottenvåningen har utgång till en egen uteplats. Husen innehåller 221 lägenheter, de flesta två rum och kök med en yta av ungefär 58 kvadratmeter. I slutet av 1940-talet bodde här ungefär 700 människor, till största delen lägre tjänstemän och arbetare. I medel låg årsinkomsten bland dessa invånare på 6500 kronor. Hyran var 30 kronor per kvadratmeter, vilket ger en månadskostnad på ungefär 150 kronor för en tvårummare.⁷

I ett av husen mot Sjöbjörnsvägen, finns en butikslokal. Ursprungligen låg här en livsmedelsaffär. Den är sedan länge nedlagd och idag finns här en privat firma.

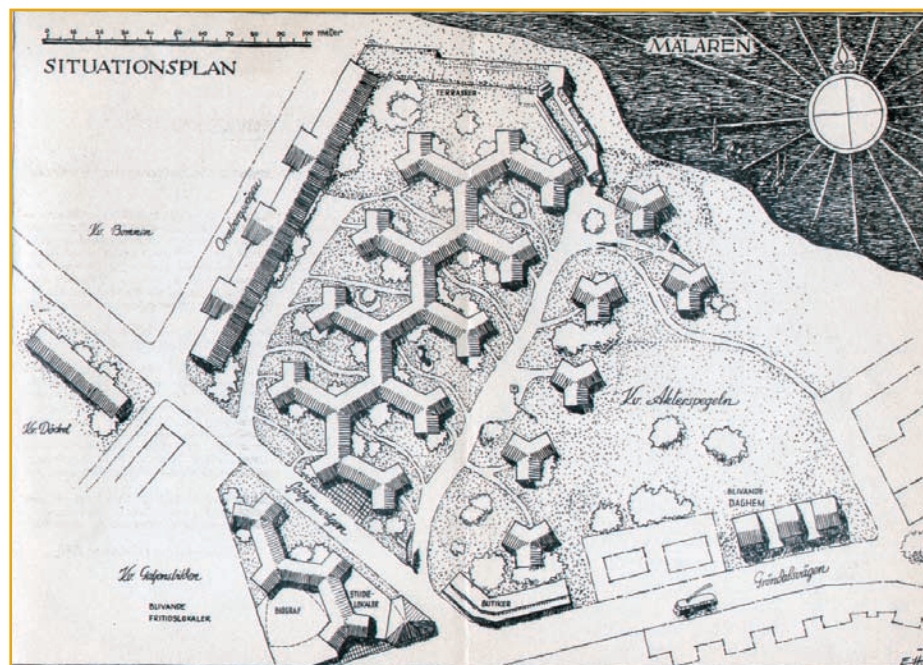
Stjärnhusen är välkända bland arkitekter – studenter från KTH brukar komma hit under sin utbildning. Husen blev vida omtalade redan från

7. Sifferuppgifter från: Gustaf Näsström (1949). Småstäder i Stockholm. Gröndal stjärnhus skapar ny stadsbild. 27 dec.

Stjärnhusen som modulsystem. Grundenheten är en enkel ”stjärna”, som sedan kan sammanlänkas med ytterligare enheter. Allt för att skapa en varierad bebyggelse, med mer eller mindre slutna enheter som resultat. Stjärnhusen i Gröndal bygger på att fem stjärnor byggs ihop.

alla första början och ryktet spred sig också ut i Europa. Stjärnhusen i Gröndal fick sina uppföljare i flera svenska städer. Bland de mest kända är Rostaområdet i Örebro och Mellanheden i Malmö. Sven Backström och Leif Reinius var i början av sin långa karriär som husarkitekter, och med stjärnhusen fick de stor uppskattning och vidare uppdrag under flera decennier.

Situationsplan över stjärnhusen i Gröndal (1947). Från en folder i bostadsrättsföreningen Stjärnhusens arkiv.

Vy över de byggnader som byggmästare Olle Engkvist och arkitekterna Sven Backström och Leif Reinius skapade tillsammans mellan åren 1946 och 1952. Här syns stjärnhusen (kvarteret Akterspegeln), terrasshusen och det elva våningar höga punkthus som ingår i kvarteret Galjonsbilden. Fotograf Oscar Bladh, Arkitekturmuseets arkiv.

kulturhistoriskt värde

Stjärnhusens kulturhistoriska värde är så högt att det uppfyller kraven för byggnadsminnen i kulturminneslagen. Stjärnhusen är blåklassade enligt Riksantikvarieämbetets system – det vill säga att de tillhör den högsta av kategorierna. Byggnaderna ingår i en synnerligen värdefull kulturhistorisk miljö, som är utpekad i Stockholms översiktsplan och ingår även i område av riksintresse för kulturmiljövården.¹

1. Blått = Fastighet/fastigheter med bebyggelse vars kulturhistoriska värde motsvarar fordringarna för byggnadsminnen i kulturminneslagen. Fastigheten/fastigheterna ingår i en kulturhistoriskt värdefull miljö utpekad i Stockholms översiktsplan. Fastigheten/fastigheterna ingår i område av riksintresse för kulturmiljövården. <http://www.bebyggelseregistret.raa.se>

I Stockholms översiktsplan finns följande beskrivning på områdets kulturhistoriska värde:

”Stjärnhusen, terrasshuset och punkthuset i kvarteren Akterspegeln och Galjonsbilden uppförda 1944–52 med sina nya bostadstyper och husformer framstår som något av det bästa i efterkrigstidens bostadsbyggande.”²

2. Ur Stockholms översiktsplan, s. 153. <http://www.sbk.stockholm.se/OPtext/PDF/Sid%20146-164.pdf>

I det kulturhistoriska värdet ingår all information som finns lagrad i miljön runt stjärnhusen. Stjärnhusen fungerar som ett historiskt källmaterial där man kan få ett sammanhang och en förståelse efterkrigstidens kulturvärde. För stjärnhusens del är det efterkrigstiden och den förnyade tron på folkhemmet som problemlösare för bland annat trångboddhet, som har präglat utformningen av både byggnaderna och utemiljön. De tekniska, ekonomiska, sociala och kulturella aspekterna kan läsas av i stjärnhusens miljöer.

Hus anpassade till naturen. I Sverige och framförallt i Stockholm, var det ett naturligt formspråk som dominerade trädgårdskonsten under 1940-talet. På samma sätt som inom byggnadskonsten fanns det särskilda ledord. De viktigaste var rörelse, öppenhet och att känna in platsens natur.

Bostadsgården och naturens arkitektur

trädgårdsarkitekterna och den funktionalistiska traditionen

Som det beskrivs under föregående del, tillhör inte stjärnhusen byggnadsmässigt den funktionalistiska arkitekturen. Byggnaderna kan istället sägas tillhöra det kommande decenniet, femtiotalets, traditionella och variationsrika arkitekturstil.

Landskapsarkitekturen, som då kallades för trädgårdskonsten, släpade vid den här tiden efter byggnadsarkitekturen. Fortfarande dominerade i trädgårdskonsten 1930-talets naturalistiska trädgårdskonst. Senare, under 1950-talet, kom influenserna från omvärlden och framförallt Danmark att uppmärksammas och dominera stilariktningen i landskapsarkitekturen.¹

Men, för att kort ta det från början: i Sverige och framförallt i Stockholm, var det ett naturinspirerat formspråk som dominerade under 1930–1940-talen. Liksom hos byggnadsarkitekturen med sina ledord – ljus, luft och rymd – fanns det även hos trädgårdsarkitekturen gemensamma nyckelord. Rörelse, öppenhet, naturlighet och en grön utemiljö var några av de viktigaste.

Gemensamt för både byggnads- och trädgårdsarkitektur var utmaningarna som fanns vid den här tiden: ohälsa, trångboddhet och sjukdomar. Bland annat turberkolos drabbade stadens trångbodda människor. Botemedel ansågs främst vara sol, ljus, frisk luft och kroppsrörelse.

1. Per Friberg, Gunnar Martinsson och Sven-Ingvar Andersson tillhör alla den generation som kom efter bland andra Sven Hermelin. De anses vara de arkitekter som kom att introducera den danska landskapsarkitekturstilen. Thorbjörn Andersson (2005). *The architecture of Per Friberg*. s. 15.

*”Vi låter rummet samverka med landskapet utanför till en känsla av rymd och frihet, och vi öppnar vårt hem för luften, solen och den grönskande staden.”*²

De offentliga parkerna skulle fylla många av dessa funktioner: de var öppna för alla och här fanns det plats för olika kroppsaktiviteter. När de nya parkerna skulle formges, var det platsens karaktär och grundförutsättningar – topografi och befintlig vegetation – som skulle styra gestaltningen. Ju färre ingrepp, desto bättre ansågs det vara. I Stockholm kom denna gestaltungsprincip att helt dominera och den fick även namnet *stockholmsstilen*³. 1928, på en internationell trädgårdsutställning i London, presenterades bland annat Stockholms parker och Skogskyrkogården. De svenska parkerna uppmärksammades för sin enkla och behagfulla landskapskonst. 1930, på Stockholms världsutställning slog blev ”samarbejdet med naturen slået fast⁴”. Men det var Stockholms stadsträdgårdsmästare Holger Blom som skapade det som fick namnet *stockholmsstilen*. 1946 kom hans välkända parkprogram ut. Samma princip, som gällde för de stora par-

2. Gunnar Asplund, m.fl. (1930) *Acceptera*. 1930 s. 64

3. Malene Hauxners doktorsavhandling från 1993 redogör för stockholmsstilen uppkomst. Min text ovan bygger på hennes redogörelse av stockholmsstilen. *Fantasiens have*. s. 90–93

4. *ibid.* s. 90

kerna kom även att tillämpas vid gestaltningen av bostadsgårdar och småträdgårdar.

I Danmark hade vid samma tidpunkt trädgårdskonsten utvecklats till att inte bara vara naturlig – den hade *i tillägg* fått ett mer experimentellt och geometriskt formspråk.⁵ Här användes cirkeln, ovalen och mångkantningar i olika kombinationer för att förhöja estetiken – de fungerade som *smycken*⁶ – i anläggningarna. Men de var, trots sin mer formalistiska stil, fortfarande naturalistiska i grund och botten. Gemensamt med stockholmsstilen är de stora, sammanhängande gräsytor, de mjuka terrängformerna, rumsligheten och de naturligt – ofta i grupper – planterade buskarna och träden.

Under 1950-talet kommer det geometriska och arkitektoniska formspråket att bli dominerande, även inom den svenska trädgårdskonsten. Former förenklas, material och färger reduceras.⁷ Om tretio- och fyrtio-talens trädgårdar skulle vara hundra procent gröna, blev femtiotalets nittio procent grå.⁸

För att åter knyta an till stjärnhusen och dess landskapsarkitektur, så är två mycket kända trädgårdsarkitekter inblandade i utformningen av utemiljön: **Sven Hermelin** (1900–84) och **Per Friberg** (1920–). Hermelin och Friberg gestaltade bostads-

5. *ibid.* s. 128–146

6. *ibid.* s. 128

7. Eva Gustavsson (2001). *Trädgårdsideal och kunskapssyn*. s. 41

8. Enligt Malene Hauxner (1993). *Fantasiens have* s. 223

Marabouparken skapades av Sven Hermelin mellan åren 1937–1955 i ett nära samarbete med chokladfabrikens ägare Henning Throne-Holst. Anläggningen huvudsakliga funktion var att fungera som en rekreationsplats för personalen plus att ge företaget en representativ utemiljö.

En viktig funktion för den konstintresserade fabrikören var att smycka parken med konstverk av kända skulptörer. Parken innehåller både växtklädda berg, stora gräsytor, pergolor, prydnadsrabatter och en stor plaskdamm. Parken fungerar idag en lummig oas för allmänheten.

Walter Bauer blev den trädgårdsarkitekt som ritade utemiljöerna vid Rosta (1947). Rostas stjärnhus är formade till långa slingor, som bildar en ringformad yttergräns mot de stora sammanhängande friytorna. Snabbvuxna träd som pil och poppel planterades för att ge intryck av en uppvuxen lum-mighet. Efterhand ersattes de snabbväxande träden med mer långsamväxande trädslag som lönn, alm, lind och ek.

områdets omgivning. Förutom dessa två, var även den kände trädgårdsarkitekten **Walter Bauer** (1912–94) inblandad i gestaltningen av stjärnhusens utemiljöer. Han ritade terassträdgården till Olle Engkvists kontor. Här följer en kort genomgång av deras arbetsliv och formspråk.

En av de mest kända trädgårdsarkitekterna i Sverige under 1930–1950-talen var **Sven Hermelin**. Han var känd som en mycket stark förespråkare av stockholmsstilen.⁹ Den grundläggande gestaltungsprincipen för denna stil, var att det regionala landskapet – även om det var inne i en urban miljö – skulle användas i gestaltningen av parker och trädgårdar. Oftast rensades det som var ”onyttigt” ut, det vill säga de flesta blomsterrabatter och andra människoskapade, dekorativa, romantiska och överflödiga uttryck.

Eftersom sprickdalslandskapet är karakteristiskt för Stockholm, blev det björkdungarna, den kala hållmarken, beteshagarna och utblickarna mot Mälarens vattenyta som blev inspirationen för Sven Hermelin och andra trädgårdsarkitekter.¹⁰ Sven Hermelin ivrade för att använda växter anpassade till den plats där de skulle växa. Sin teoretiska utbildning – där även idéerna om miljötrogna

växter kom ifrån – hade Hermelin fått i Tyskland under tjugotalet.

I Sverige saknades det en högre trädgårdsarkitektutbildning. Ämnet trädgårdskonst gavs på arkitekturskolorna – av arkitekter. Sven Hermelin var på 1930-talet med om att starta upp trädgårdsarkitektutbildningen på Alnarps lantbruksuniversitet. Under tjugofem år undervisade Sven Hermelin studenter i trädgårdskonst.

Sven Hermelin har bland annat gestaltat Marabouparken – en industripark för arbetarna på chokladfabriken – och parklandskapet kring Löt-sjön, båda i Sundbyberg. Han har även arbetat med att restaurera äldre trädgårdsanläggningar som till exempel vid Strömsholms slott och Hässelby slott.

Walter Bauer ritade de nedre terrassträdgårdarna och en vinterträdgård till Olle Engkvists kontor. För den intresserade finns det en bra beskrivning av dessa terrassträdgårdar av Walter Bauer själv i boken *Trädgårdskonst* från 1948. Det finns även bevarade växtlistor till terrassträdgården i Arkitekturmuseets arkiv.

Slutligen, men inte minst intressant, är den person som visade sig vara den som ligger bakom gestaltningen av innerträdgårdarna: professor emeritus **Per Friberg**. Per Friberg är fortfarande aktiv som arkitekt, med inriktning mot både husbyggnad och landskapsarkitektur. År 1946 arbetade han tillfälligt på Backström & Reinius kontor som landskapsarkitekt, samtidigt som han studerade arkitektur på KTH. Hans lärare på KTH var profes-

sorn i arkitektur Erik Lundberg, som även undervisade i trädgårdskonst. Han hann även med att göra praktik på Stockholms parkavdelning hos Holger Blom och Erik Glemme – stockholmsstilens främsta förespråkare.

I Thorbjörn Anderssons bok om Per Friberg ”The Architecture of Per Friberg” finns hans karriär i ord och bilder utförligt beskrivna.¹¹ En mycket kort resumé av Per Fribergs karriär följer nedan.

Per Friberg avslutade sin utbildning till arkitekt med att läsa de sista åren i Danmark. Under 1950-talet arbetade Friberg både som lärare vid Alnarp och med sin egen firma. Mellan åren 1964 och 1984 var Per Friberg professor på landskapsarkitektutbildningen på Alnarp.

Per Friberg har drivit sitt eget kontor sedan 1950. Uppdragen som landskapsarkitekt har varierat från att rita privata trädgårdar till stora bostadsgårdar. Han var involverad i landskapsgestaltningen vid Barsebäck kärnkraftverk och han har ritat kyrkogårdsanläggningar.

Per Friberg har följaktligen varit i nära kontakt med både den landskapliga stockholmsstilen och den formstarka danska landskapsarkitekturen. När han ritade stjärnhusens utemiljöerna och innergårdar hade han ännu inte tillägnat sig det danska formspråket.

11. Thorbjörn Andersson (2005). The architecture of Per Friberg.

9. Sven Hermelin beskriver i boken ”Trädgårdskonst” (1948) hur den naturalistiska trädgårdskonsten kan kompensera stadsbonds brist på natur. s. 215

10. Thorbjörn Andersson (2000). *Svensk Trädgårdskonst under fyra-hundra år*. s. 219.

bostadsgårdens element

Under trettioalet, i samband med funktionalismens och folkhemmets intåg i politik, arkitektur och planering, ändrades trädgårdsarkitekternas vanligaste form av uppdrag. Tidigare sysselsatte sig trädgårdsarkitekter nästan enbart med privata villaträdgårdar. I och med funktionalismens frammarsch, förändrades även villkoren för trädgårdsarkitekterna. Uppdragen blev nu större och bredare. Industriparker, skolträdgårdar och allmänna parker för sport och olika former av rekreation, kom att bli huvuduppdragen för trädgårdsarkitekterna. Men, framförallt var det gestaltning av bostadsgårdarna, som kom att sysselsätta de flesta av trädgårdsarkitekterna.

Bostadsgården skulle, som en del av en funktionalistisk arkitektur, innehålla flera viktiga funktioner. Först och främst skulle där finnas plats till social samvaro. Gården skulle vara en motsvarighet, eller ersättning, för villaträdgården. På samma sätt som en villaträdgård, skulle bostadsträdgården erbjuda de boende tillgång till grönska, lekplatser för de små barnen samt rekreationsplatser för de större barnen och vuxna. Gården skulle också ge "trevnad" åt sina invånare – en funktion, som nog skulle komma om punkterna ovan uppfylldes, ansågs det.¹

Naturen inspirerade det formspråk som användes vid gestaltningen av trädgårdarna. Det omliggande landskapet togs in i trädgården och en viktig del av den. En bostadsgård i den naturligt inspirerade stilen var till synes enkelt planlagd. Först och främst skulle där finnas en rejäl gräsmatta, en enkel gång upp till entrén, en plats att sitta på och en yta för lek. Det sista var viktigt, eftersom barnfamiljerna var prioriterade i efterkrigstidens bostadsplanering. Barnen skulle leka och de vuxna skulle njuta och stärka sig i det gröna uterummet. Formen på bostadsgården – det vill säga öppen eller sluten gård – ansågs vara beroende av hur landska-

1. Erik Lundberg (1948). *Trädgårdskonst*. s. 425

pet, terrängen och vegetationen på platsen såg ut. Storstadens äldre bakgårdar var slutna, men de var också trånga, mörka och gav inte skydd mot insyn. Den slutna gårdens största fördelar är att vindarnas inverkan minskar och att den ger en bättre uppsikt över småbarnsleken. Ju större gård, desto mer främjades den sociala gemenskapen mellan grannarna.²

När trädgårdsarkitekten skulle gestalta en bostadsgård utgick han/hon från två ledtrådar.³ Den första var att avlyssna platsens möjligheter och ta till vara på det som fanns av naturlig skönhet/grönska. Genom att gallra och rensa bland den befintliga växtligheten betonades anläggningens naturlighet. Den andra ledtråden utgick från de praktiska krav och önskemål som fanns – vad ville man helt enkelt uppnå med trädgården? Gestaltningen av anläggningarna gjordes sedan med en grund i ledtrådarnas svar och villkor.

I boken "Trädgårdskonst", som kom ut 1948, togs bostadsgårdens element upp – det vill säga med vilka beståndsdelar den idealiska folkhemsträdgården skulle byggas av.⁴ Framförallt var det en nyttoanläggning och i och med det präglad av anordningar för de mest grundläggande behoven.

På motstående sidor finns de viktigaste av bostadsgårdens komponenter redovisade – med fokus på stjärnhusens utemiljöer.

Träden och buskarna användes för att skapa rum i anläggningen. De skulle alltså användas på ett arkitektoniskt sätt. Det var viktigt att det inte såg formellt ut. Avsikten var att skapa en naturlig bostadsgård. De barnrika bostadsområdena planerades för att vara robusta och slittåliga. Växtmaterialet var alltså en arkitektonisk del i en helhet som syftade till att ge invånarna trevnad, vila, vederkvickelse och skönhet. Den fick

2. Erik Lundberg m.fl. (1948). *Trädgårdskonst*. s. 426

3. Erik Lundberg m.fl. (1948). *Trädgårdskonst*. s. 74

4. Walter Bauer (1948). *Trädgårdskonst*. s. 429–436

inte vara anlagd med tanke på "ett formens motiv", utan formen skulle anpassas helt efter den effektiva användningen av trädgården.⁵ Hur arkitekterna såg på växtmaterialet, beskrivs av professor Erik Lundberg på ett nästan poetiskt sätt i boken "Trädgårdskonst".

*"Ty i allra största utsträckning använder trädgårdsarkitekten sitt grönskande växtmaterial, sina lövmassor, sina buskbryn, sina blomsterstråk såsom väggar i trädgårdsrummet eller som skärmar och kulisser i dettas perspektiv."*⁶

Alldeles speciellt behandlades gräsmattan – trädgårdsanläggningens golv – som även kunde bestå av ängsmark. Gräsmattan var den arkitektoniskt sett viktigaste detaljen i en anläggning. Den skulle helst vara sammanhängande, vilket innebar att gångvägar och stigar måste vara konstnärligt inpassade, för att ge gräsytan väl avvägda fält eller kvarter.⁷ Gräset var det medium som framhävde, omfattade och underströk de övriga komponenterna i anläggningen.

Ursprunget till de golvliknande gräsmattorna kom ursprungligen från de amerikanska, moderna, kolonialträdgårdarna – där gräset i en ny gestaltungsstil gick ända upp till husfasaden – och som visades upp på världsutställningen i Paris 1925.⁸ Gräsmattan (se fotografier på motsatt sida) skulle framhäva och understryka byggnadernas enkelhet, vilket snabbt togs upp av de funktionalistiskt inriktade arkitekterna under 1930-talet.

5. Erik Lundberg (1948). *Trädgårdskonst*. s. 74

6. Erik Lundberg (1948). *Trädgårdskonst*. s. 148

7. Erik Lundberg (1948). *Trädgårdskonst*. s. 124

8. Malene Hauxner (1993). *Fantasiens have*. s. 113

Barnens lek.

Den bostadsnära leken var i första hand anordnad för de minsta. I sin i allra enklaste form bara utrustad med en sandlåda, men helst försedd med bakkbord och kompletterad med bänkar för de som övervakade barnens lek. Läget skulle vara soligt, vindskyddat och synlig från lägenheternas fönster. De större barnens lek ordnades en bit bort, ofta i en allmän park. Fotografiet visar en dansk "skrammellekplats". Fotografiet från tidskriften Byggmästaren 1951:25.

De vuxnas rekreation.

Tillgång till luft och grönska skulle uppfylla de grundläggande behoven. Rekreationen var inte förutbestämd – den skulle vara oorganiserad och spontan.¹ Några speciella ytor avsedda för rekreation ordnades därför inte. Fotografiet visar personal från Olle Engkvists kontor, som spelar krocket på sin lunchrast. Från boken Trädgårdskonst (1948).

1. Malene Hauxner (1993). *Fantasiens have*. s. 241

Gångvägar och stigar.

Det var mycket viktigt att dessa på ett följsamt sätt smogs in och anpassades efter terrängen. Men, först och främst, skulle dessa uppfylla den praktiska uppgiften – att rationellt leda fram mot entrén. Fotografiet är taget på en gångväg utanför de friliggande stjärnhusen i Gröndal.

Entrévägar.

Dessa var i regel framkomliga för bilar. När de inte var avsedda för daglig biltrafik, skulle de ändå vara anlagda för att kunna åka på, till exempel vid flyttning.² I Gröndals stjärnhus var däremot biltrafik tillåten från första början. Fotografier från Arkitekturmuseets arkiv.

2. Erik Lundberg (1948). *Trädgårdskonst*. s. 429

Vändplaner och parkeringsplatser.

I boken *Trädgårdskonst* (1948) förespråkar man att en asfalterad vändplan med fördel kan utnyttjas till att cykla på eller till exempel "hoppla hage". I Gröndal planerades det in parkeringsplatser från första början. Fotografiet från Annika Bäckes arkiv, Hägerstens Hembygdsförening.

Cykelställ.

Cykelställ var en nödvändig nyttodetalj, som ordnades för hyresgästerna på ett tilltalande och bekvämt sätt. Markbeläggningen skulle vara enhetlig med de närliggande ytorna. Cykelställen vid stjärnhusen var placerade vid källarnedgångarna. Fotografiet från Arkitekturmuseets arkiv.

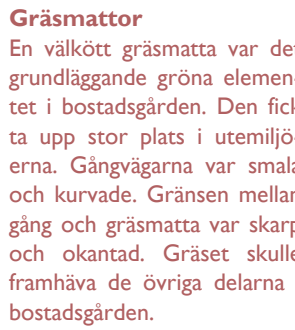
Ställningar.

Klädtork- och mattpiskningsställningar hade ofta någon form av plantering runt sig. Men de placerades även, som på fotografiet ovan, fritt i omgivningen. Fotografiet från kvarteret Bele på Lidingö.

Förgården.

Marken mellan gata och gatufasad skulle vara enhetligt utformad. Planteringarna skulle bidra till att förhöja intrycket och skapa en tilltalande gatubild. Det skulle inte avgränsas av något staket, men låga kantskydd kunde användas vid till exempel entréhörn. Om förgården var för smal för att ha någon gräsmatta, kunde det vara bättre att istället använda låga, täta buskar, kanske samplanterade med stamträd. Fotografiet från Arkitekturmuseets arkiv.

Stora träd

Större träd placerades fritt stående i gräsmattan eller i grupp. Storvuxna träd planterades så att de kunde växa upp och ta för sig av utrymmet. Om det fanns befintliga uppväxta träd på platsen, inhägnades dessa under byggets gång. Sedan gallrades området och oönskade träd togs bort – man såg till exempel hellre tallar och lövträd än täta och skuggande granar på bostadsgårdens mark.¹

Mindre träd

Små prydnadsträd var viktiga för att ge rumslighet och karaktär i en mindre skala. Tillsammans med större buskar delade de mindre träden upp gården i mindre rum.² Liksom de stora träden placerades de ensamma, i grupp eller i större bestånd.

Buskar

Buskarna valdes för att tåla slitage och vara lättskötta – rena prydnadsanläggningar ansågs vara främmande vid hyreshusen.³ Arter som hagtorn, berberis, parkrosor, vildrosor var typiska i 1940-talets anläggningar. Ord som ”gröna kulisser”, används ofta för att beskriva buskarnas främsta funktion i boken ”Trädgårdskonst” från 1948.

Klättrväxter

Klättrväxter användes för att klä in fasaderna med grönska. Vid stjärnhusen är rådhusvin vanligt.

Gräsmattor

En välkött gräsmatta var det grundläggande gröna elementet i bostadsgården. Den fick ta upp stor plats i utemiljöerna. Gångvägarna var smala och kurvade. Gränsen mellan gång och gräsmatta var skarp och okantad. Gräset skulle framhäva de övriga delarna i bostadsgården.

Dekorelement

För att framhäva gräset ytterligare, använde man andra detaljer. Till exempel gångstenar. Dessa lades med ett fotstegs avstånd i gräsmattan, för att inte bryta den gröna, jämna gräsytan – var vanliga under 1940-talet. Inspirationen kom från den japanska trädgårdskonsten.¹

I stjärnhusens utemiljöer finns det dekorelement form av **tegelstenshexagoner**, stora **granithällar** och ore-gelbundet formade **stenbeläggningar**.

Ängsmark

Trädgårdsanläggningens golv kunde bestå av ängsmark istället för en välklippt gräsmatta. Inslagen av ängsväxter gjorde att trädgården eller bostadsgården fick ett eftertraktat naturligt utseende. Fotografi från kvarteret Bele på Lidingö.

1. Erik Lundberg (1948). Trädgårdskonst. s. 438

2. Bengt & Agneta Persson (1995) Svenska bostadsgårdar 1939–59. s. 60

3. Erik Lundberg (1948). Trädgårdskonst. s. 434

1. Malene Hauxner (1993). Fantasiens have. s. 79

3

Småstadsidyll.

I ett tidningsreportage från 1949 beskrevs miljön i stjärnhusen som ”en av Stockholms vackraste och mest välskötta småstäder”. Dagens innergårdar lever tyvärr inte riktigt upp till den beskrivningen.

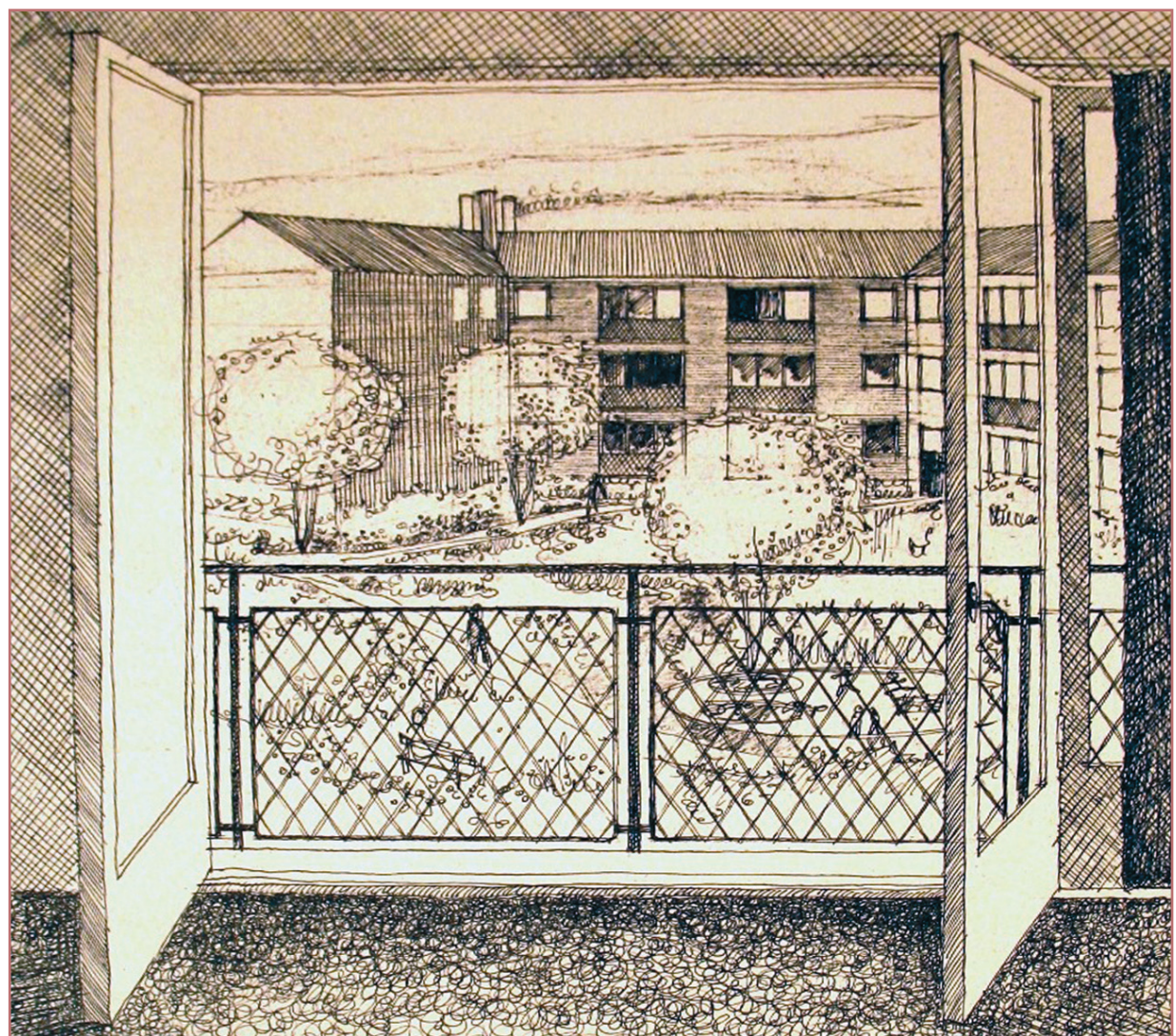
Stjärnhusens innergårdar 1946–2007

1946 – ”Blomstergårdarna”

I ett tidningsreportage från 1949 beskrevs miljön i stjärnhusen som ”en av Stockholms vackraste och mest välskötta småstäder”.¹ Just att miljön beskrivs som en småstad är träffande. Området – speciellt de sammanbyggda delarna – är småskaligt och intimt. Husen ger en känsla av att man befinner sig i en egen, från den vanliga stadsbilden, urskiljbar omgivning. Det är som att vara på besök i en mindre stad. Här finns gator, backar och utsikter. Känslan förstärks av att fasaderna vinklar ut och in, efter stjärnformen, och av de rum som öppnas upp mot innergårdarna.

Byggmästare Olle Engkvist ville bevara träden som fanns på platsen och låta husens placering styras därefter – helt i stockholmsstilens anda. I området där stjärnhusen skulle byggas, fanns det bara vegetation i den småkulliga bergsterrängen och här placerades de punktformade stjärnhusen. Där den före detta svavelsyrefabriken hade stått, fanns ingen växtlighet kvar att bevara. Istället planade man ut marken ytterligare och skapade en terrass mot sjön.

I de sammanbyggda stjärnhusen har varje lägenhet utsikt mot två gårdar. Lägenheterna på nedre botten har alla en egen uteplats mot sin solsida. Lägenhetsinnehavarna äger inte marken, som terrasserna ligger på, utan bara rätten använda platsen som sitt eget privata uterum.

Ett perspektiv, ritat av Lisa Bauer (1945), som visar arkitekternas visioner om innergårdarnas utseende och funktion. ”Gårdarna i mittkomplexet skall få en omväxlande och trivsam utformning med planteringar, sittplatser och sandlådor för småbarn”, skrev Sven Backström och Sven Reinius i tidskriften *Byggmästaren* 1945:10.

1. Gustaf Näsström (1949). *Småstäder i Storstockholm. Gröndals stjärnhus skapar ny stadsbild*. 27 dec. 1949

Innergårdarna är små – 24 meter tvärs över, vilket ger en area på knappt 590 kvadratmeter. Gårdsrummen upplevs som slutna – det är husen som dominerar och skapar rumsbildningen.

I en artikel i tidskriften *Byggmästaren*² från 1945, ges en klar bild av vilken känsla arkitekterna ville uppnå. I artikeln finns ett perspektiv, ritat av konstnären Lisa Bauer, trädgårdsarkitekten Walter Bauers hustru. Perspektivet är tecknat så att det ska ge en känsla av att man står uppe i en lägenhet och tittar ut över gården. Bilden visar en lummig och rikt utformad bostadsgård. Där finns flerstammiga, frukt bärande prydnadssträd, två mjukt formade gångvägar, rumsbildande och lummiga buskar, perenner, en bänk att sitta på och en liten rund plaskdamm. Intrycket om förmedlas, är ett inbjudande och ombonat uterum, som både är till för att användas och njutas av från fönsterplats.

Lisa Bauers perspektiv överdriver dessvärre innergårdens storlek – det är ingen möjlighet att få in alla dessa element och funktioner, utan att skapa en plottrig innergård. Mer om denna problematik diskuteras under förslagsdelen.

Arkitekten Per Friberg berättar att han under sin studietid på arkitekturskolan arbetade för Sven Backström och Leif Reinius, och att han fick uppdraget att gestalta innergårdarna.³ Samordningen av projekteringen för stjärnhusens utemiljöer sköttes av Sven Hermelins kontor. Ritningarna har både Sven Hermelins och Per Fribergs namnteckningar.

2. Nummer 10, 1945.

3. Muntligen berättat av Per Friberg. Maj 2007.

Avgränsningen för det här examensarbetet är satt till att endast omfatta beskrivning av innergårdarna. För det första, finns det från bostadsrättsföreningen ett intresse att få förslag på hur innergårdarna skulle kunna renoveras. De friliggande stjärnhusens utemiljöer är fortfarande fina och välfungerande. För det andra visade det sig ganska tidigt under arbetets gång, att det endast fanns arkivmaterial över de bikakeformade innergårdarna.

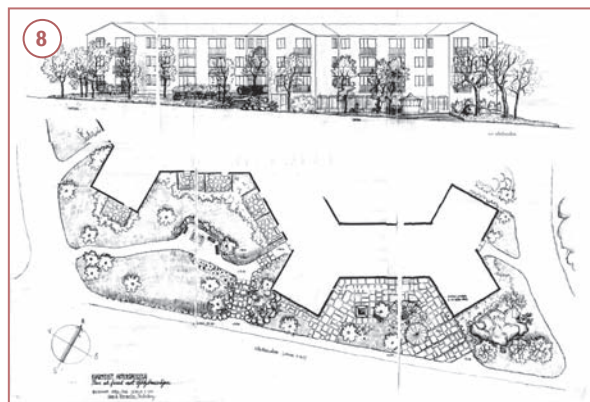
Det finns bara ett fåtal skisser av stjärnhusens utemiljöer bevarade i Sven Hermelins arkiv – originalritningarna har gått förlorade under tidens gång.⁴ Materialet sändes iväg till Olle Engkvists kontor, när det egna arkivet hade blivit för fullt. Eftersom Olle Engkvists kontor har flyttats ett antal gånger under årens lopp, har ritningarna troligen rensats ut och kastats. De ”förkastade” skisserna – jag kallar dem genomgående för skisser, eftersom de inte innehåller några mått eller detaljer – är alla ritade av Per Friberg. De uppvisar en omsorgsfullhet i sin gestaltning, som inte går att finna igen i dagens miljöer. Tyvärr står det ”gäller ej!” på alla de skisser och planer, som är bevarade i Hermelins arkiv.

Som bakgrundsmaterial till byggnaderna – tyvärr inte om utemiljöerna – finns det flera artiklar om stjärnhusen i tidskrifterna *Byggmästaren* och *Arkitektur*. Det finns också ett antal fotografier i Arkitekturmuseets arkiv. Dessa har varit till stor hjälp i sökandet uppfattning om hur gårdarna och utemiljöerna ursprungligen såg ut.

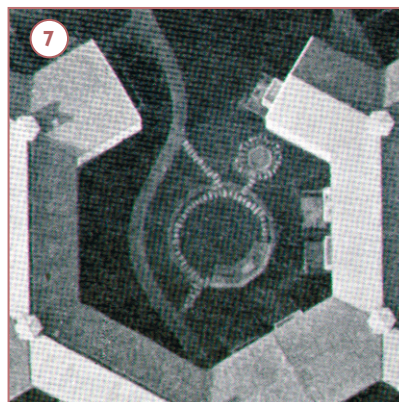
4. Muntligen berättat av Klaus Stritzke mars 2007.

Följande ritningar och växtförteckningar har fungerat som underlag för detta examensarbetet:

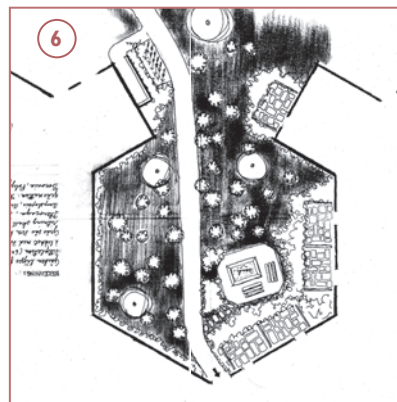
- **Ritning nr. 494:** Vändplan, parkeringsplats och piskplatser vid industribyggnaden, februari 1946.
- **Illustrationsplan “Blomstergårdarna”,** skala 1:200, januari 1946
- **Illustrationsplan** över gård nr. 1, skala 1:100, januari 1946
- **Växtförteckning** till gård nr.1, odaterad (se bilaga 1)
- **Illustrationsplan** över gård nr. 3, skala 1:100, april 1946
- **Planteringsplan** över gård nr. 3, skala 1:100, april 1946 (se bilaga 1)
- **Illustrationsplan** över gård nr. 4, skala 1:100, mars 1946
- **Illustrationsplan** över gård nr. 5, skala 1:100, januari 1946
- **Illustrationsplan** över gård nr. 6, skala 1:100, juli 1946
- **Växtförteckning** till gård nr.6, odaterad (se bilaga 1)
- **Stomme för perspektiv**
- **Plan och fasad** (visar gård nr. 8) mot Sjöbjörnsvägen, skala 1:100, april 1946
- **Ursprunglig marknivå**
Stockholms stadsbyggnadskontors arkiv.

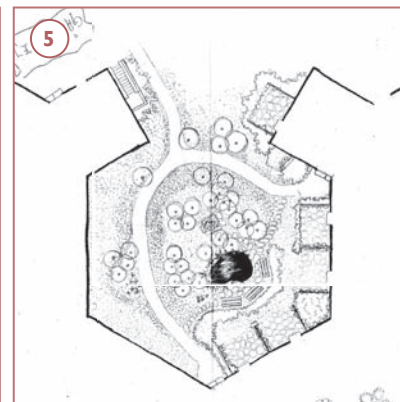
Illustrationsplan över gård 8
"hagtorns-gården"

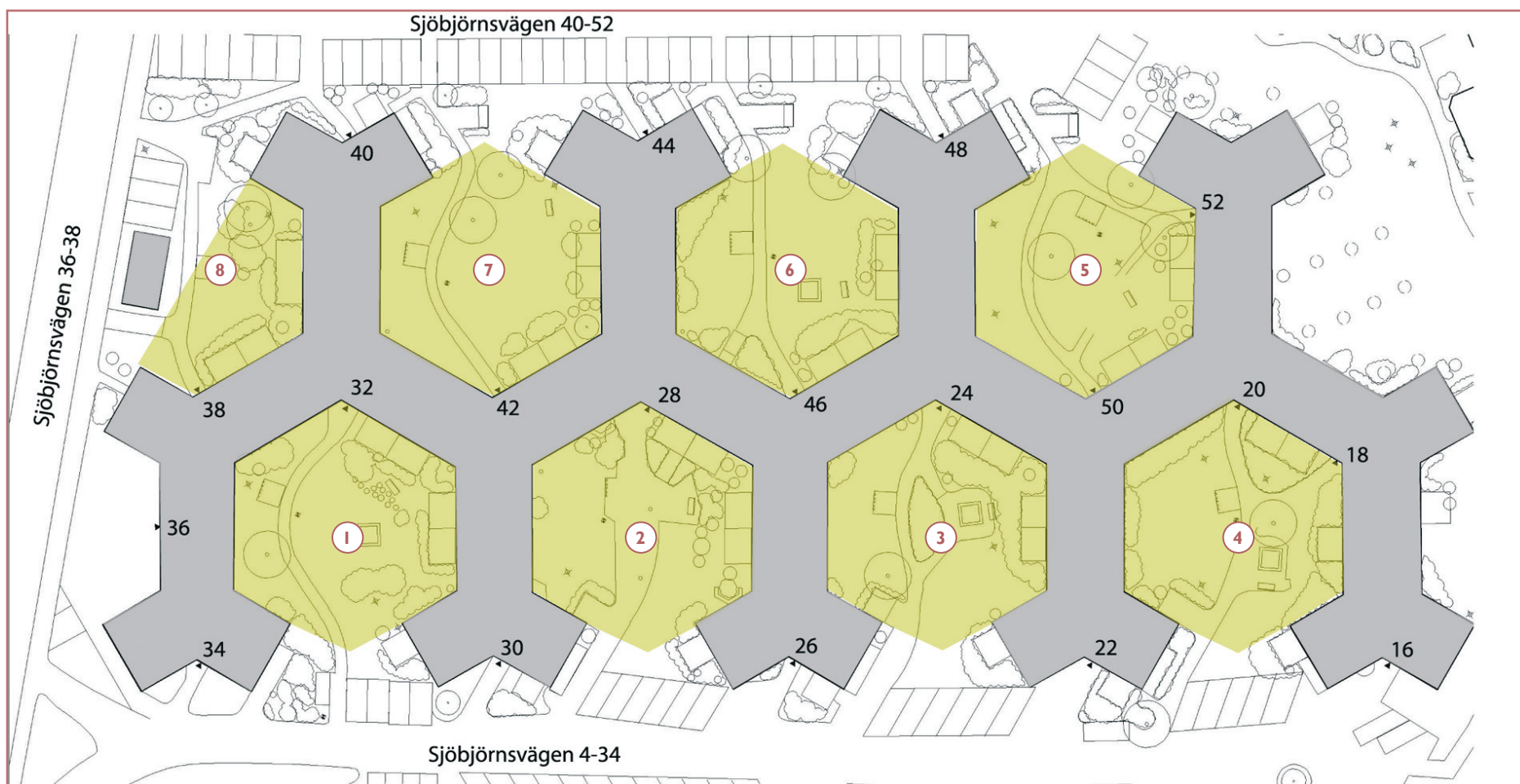
In-zoomad flygbild över gård 7
"björkdunge-gården"

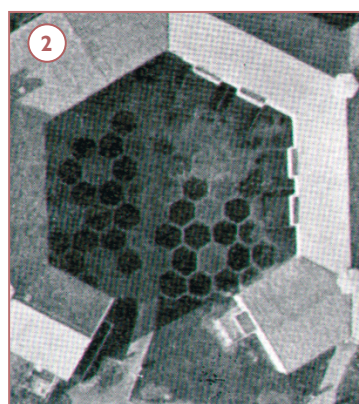
Illustrationsplan över gård 6
"vingnöts-gården"

Illustrationsplan över gård 5
"björkkulle-gården"

Illustrationsplan över gård 1
"syren-gården"

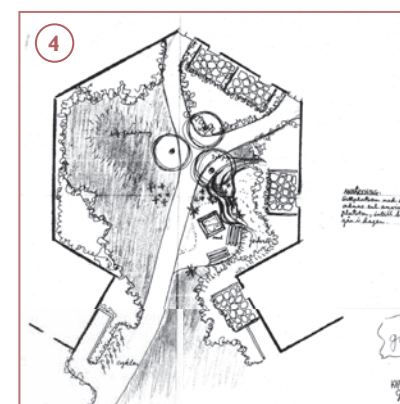
In-zoomad flygbild över gård 2
"hexagon-gården"

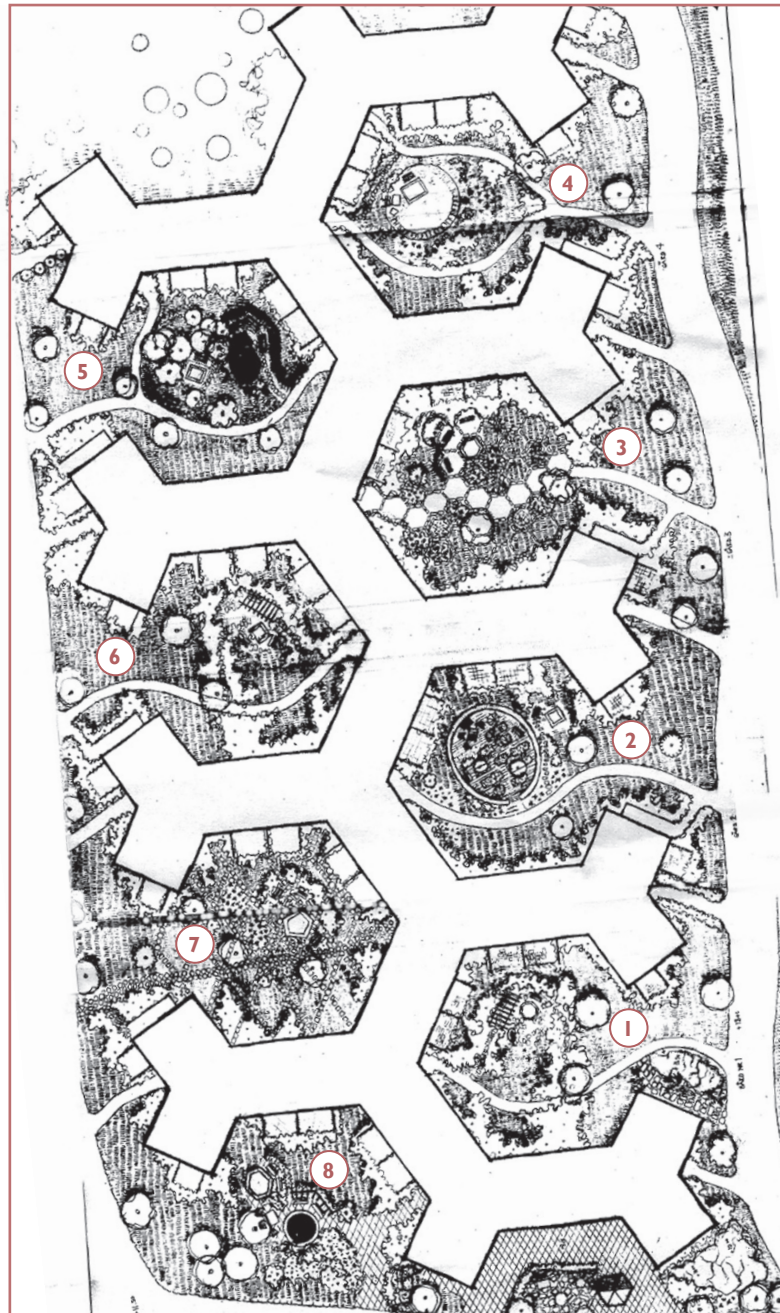
Illustrationsplan över gård 3
"rosen-gården"

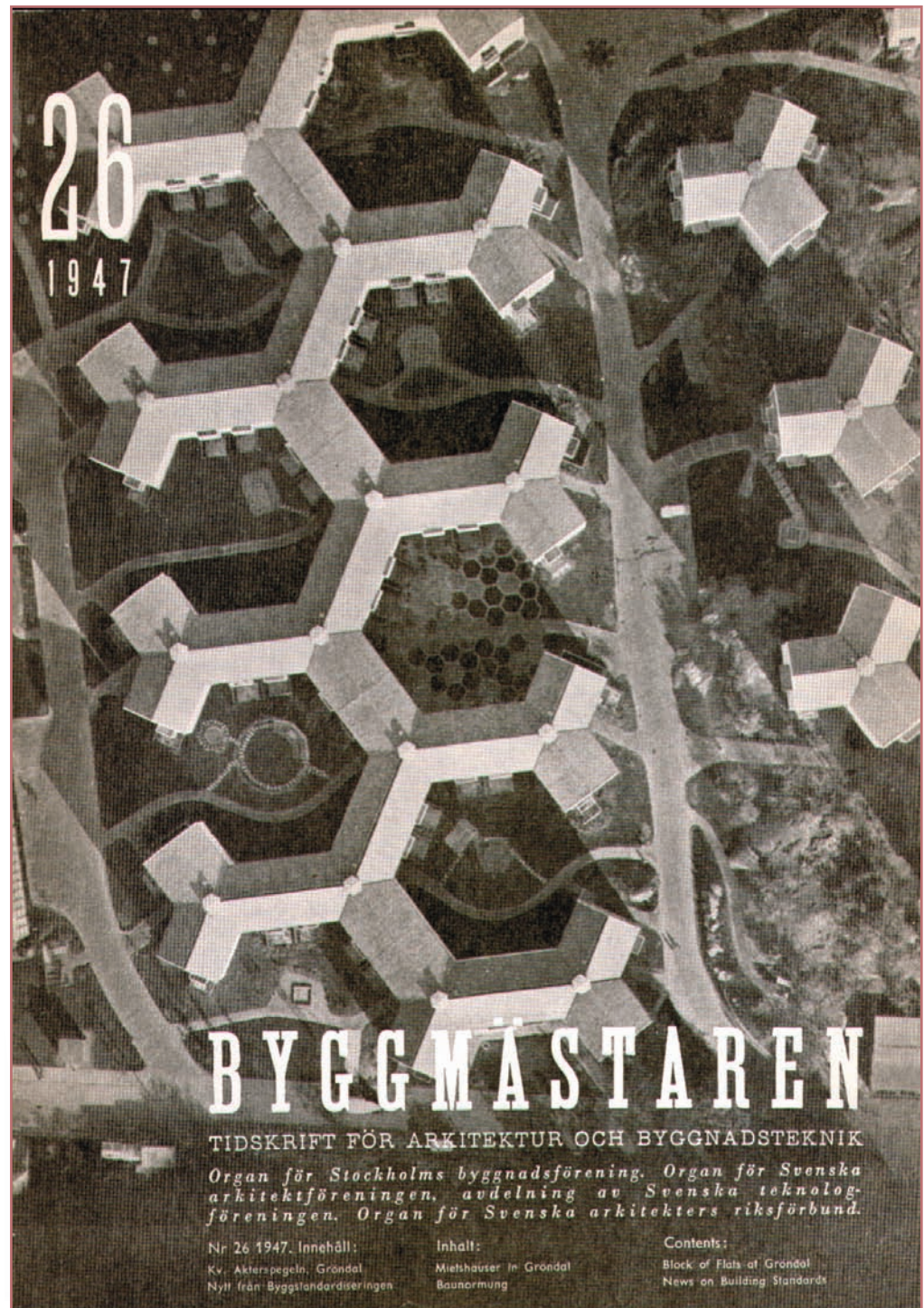
Planteringsplan över gård 3

Illustrationsplan över gård 4
"pelarasp-gården"

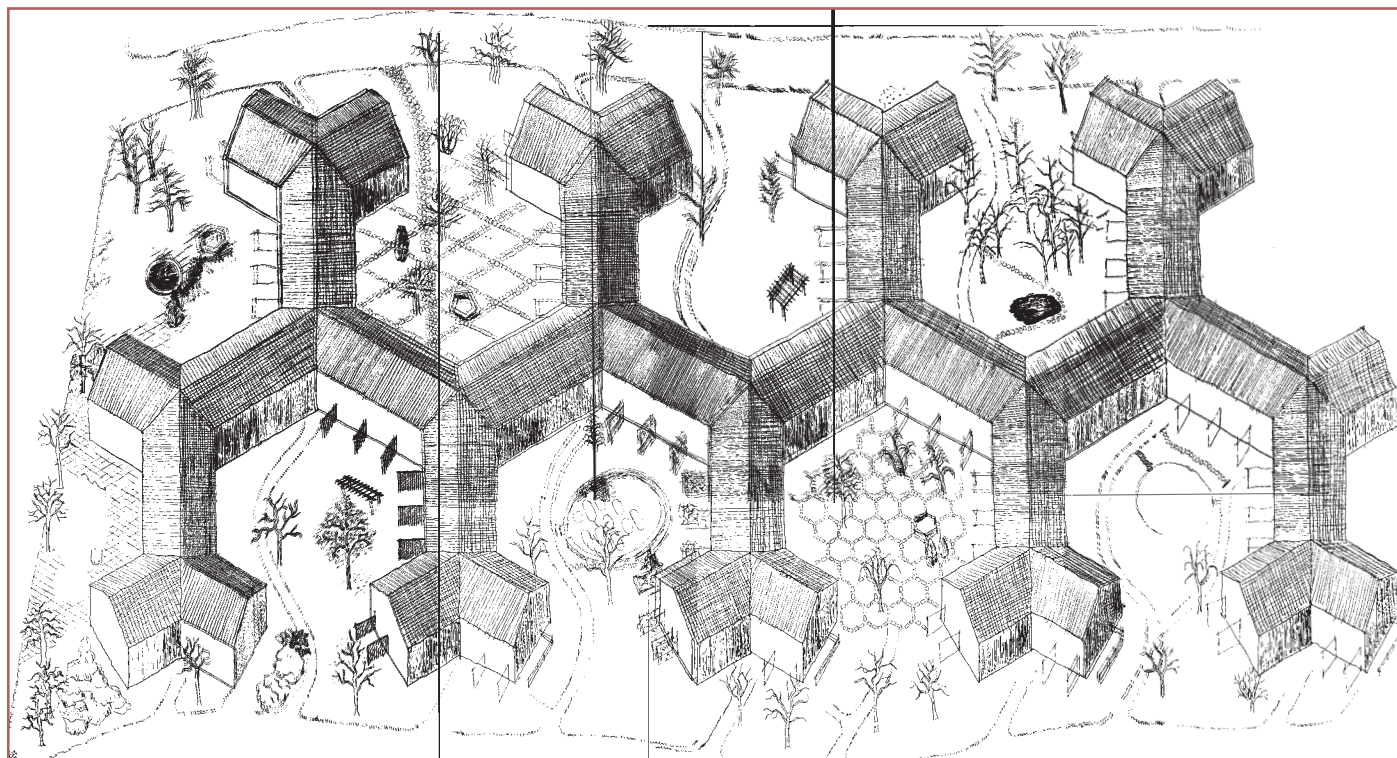
Illustrationsplan, kallad "Blomstergårdarna". Ursprunglig skala 1:100, ritad av Per Friberg i januari 1946. Sven Hermelins arkiv. Planen visar en omsorgsfullt gestaltad utemiljö, med många planteringar och en stor variation i utformningen från gård till gård.

Tack vare den detaljerade flygbilden från 1947, så går det ganska klart att fastslå hur gårdarnas byggda stomme – gångvägar, markbeläggning, skillnaden mellan gräsytor och lekytor – såg ut och placerades. Tyvärr är det i flygbilden omöjligt att urskilja var träden och buskarna placerades.

Flygbilden (fotograf Oscar Bladh) är skannad från framsidan av Byggmästaren (1947:26). Det finns i samma nummer fotografier som möjliggör en bättre förståelse för hur delar av området gestaltades med växter. Några av dessa fotografier kan ses under gårdsbeskrivningarna.

”Stomme för perspektiv” heter denna skiss av Per Friberg och som hör ihop med ritningen ”Blomstergårdarna”. Här syns det tydligt hur träden är placerade fritt – på det landskapligt inspirerande sättet, som var förhärskande under 1940-talet. Sven Hermelins arkiv.

I Per Fribergs skisser är ingen gård den andra lik. Speciellt tydligt syns detta i den illustrationsplan, som har namnet ”Blomstergårdarna”. Skillnaderna, som Per Friberg gestaltade det, låg i typ av stensättningar, växtval och olika detaljer som pergolor, bersåer, stensatta sittytter, gångstenar i mark med mera.

Gemensamt för varje innergård (med referens till illustrationsplanen från 1946) var att det fanns en sandlåda, plats för en soffgrupp, en eller två svagt slingrande gångar, öppna gräsytor, buskar och träd. Längs gatan fanns en ojämn rad med träd planterade i gräsytan.

En av de åtta innergårdarna skiljde sig mer från de övriga – den hade hela ytan belagd med ett hexagonmönster formade av tegelstenar. Hexagonerna var fyllda med perenner, prydnadsbuskar, gräs och tegelstenar. På en flygbild tagen 1947 (se s. 24), året efter färdigställandet av husen och utemiljöerna, syns hexagonerna tydligt. Utformningen av gården är ett klart steg mot femtiotalets modernistiska och arkitektoniska – närmast ”danska” stil – som sedan kommer att bli dominerande under 1950-talet.

Skisserna, tillsammans med Lisa Bauers perspektivet, talar om vad byggmästaren och arkitekterna ville uppnå i utemiljöerna. Även de föreslagna växtförteckningarna talar ett varierat och färgrikt språk. Det finns till exempel även många perenner listade i dessa förteckningar.

Som ytterligare hjälp i arbetet att försöka identifiera hur innergårdarna ursprungligen såg ut, har främst flygbilden och andra fotografier från åren efter anläggandet varit värdefulla. Jag har även gått igenom innergårdarna med den före detta trädgårdsarbetaren Erik Sandberg, som också bor i ett av husen.

Under en lång tid sköttes utemiljöerna av Olle Engkvists egna trädgårdsmästare och Erik Sandberg, som var en av dem, jobbade i mer än trettio år med att sköta om byggmästarens gårdar och utemiljöer. 'Så här berättar Erik Sandberg om hur det var förr: "Här fanns det så många barn att vi fick så nytt gräs varje sommar. Till slut blev det att vi bara sådde rajgräs, säger Erik Sandberg och pekar på

1. Erik Sandberg guidade mig genom genom stjärnhusens innergårdar under våren 2007.

den i dag mossiga gräsmattan, och perennerna var borta redan när jag kom hit, 1954. Gräsmattorna gick ända ut till gatan och längs med gatan fanns det en rad med björkar. Cykelställena var placerade längs med källarnedgångarna. Sandlådan² hade stora stenar runt omkring, fast de var för kalla att sitta på, så de togs bort."

Vid en jämförelse mellan de illustrationsplaner, som Per Friberg ritade och hur gårdarna verkligen gestaltades, stämmer dessa i stort sett med varandra. Framförallt gångsystemet är i stort sett likt det som finns idag. Under gårdsbeskrivningarna framgår noggrannare skillnaderna respektive olikheterna mellan Fribergs planer och verklighetens gårdar.

2. Detta gäller sandlådan på gård nummer 7.

beskrivning av innergårdarna 1946–2007

Över sextio år har gått sedan stjärnhusen var klara för inflyttning. Olle Engkvists hyresrätter har nyligen ombildats till bostadsrätter. Byggnaderna är nyrenoverade och putsfasaderna lyser med samma varma glans som 1946. Nu vill föreningen även att trädgårdarna ska ses över¹. Vad har hänt under årens lopp och hur har detta påverkat utemiljöerna?

Här följer en detaljerad beskrivning över var och en av de åtta innergårdarna – både hur de kan ha sett ut vid anläggandet, vad som har förändrats över årens gång och hur de ser ut idag. Jag har ”döpt” varje gård, dels för att underlätta orienteringen och dels för att sätta ord på den karaktär som innergården för närvarande har.

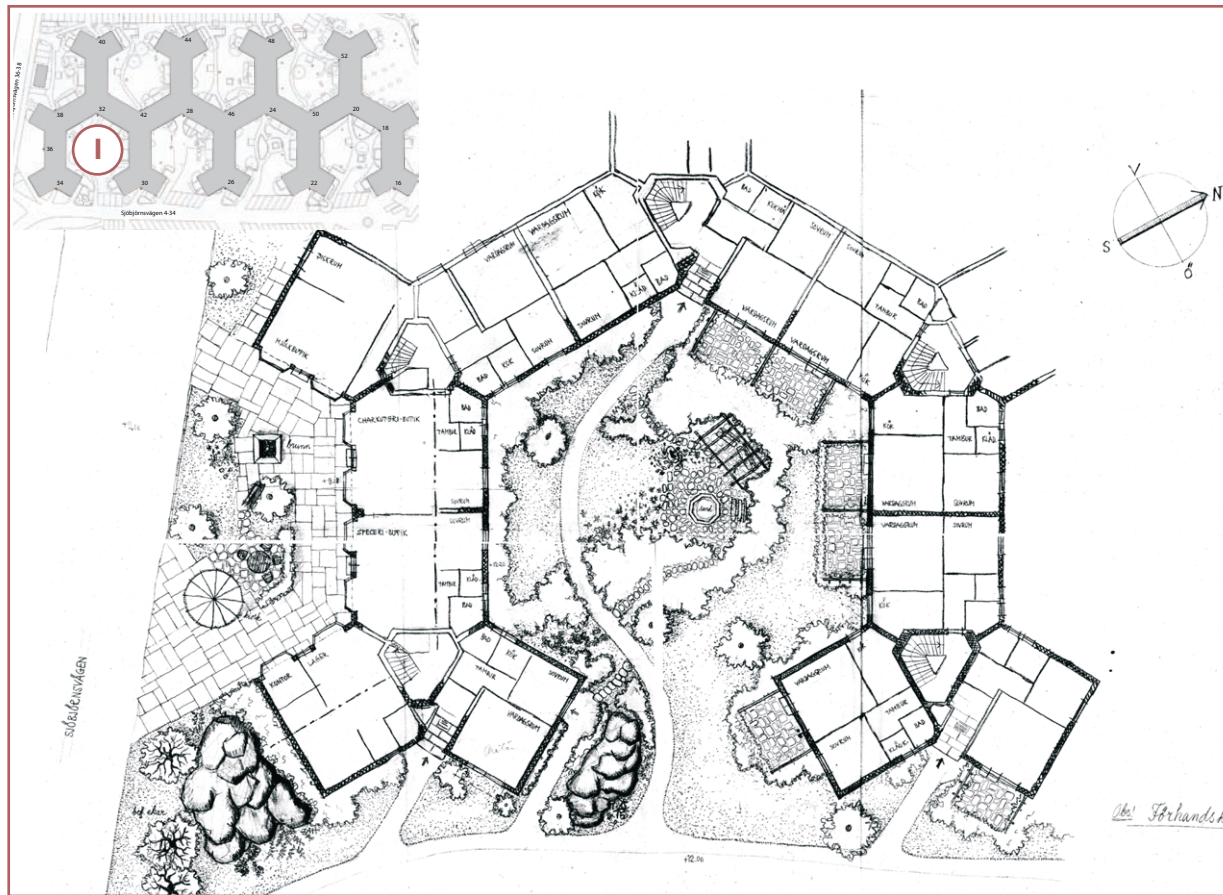
När det har funnits separata illustrations- eller planteringsplaner över gårdarna, är det dessa som främst kommenteras och jämförs med dagens situation. För ett par av gårdarna saknas det sådana planer – för dessa gårdar är det Per Fribergs ”blomstergårdarna”, som jämförs.

1. Förmedlat av Karin Bäckström, styrelsens representant för stjärnhusens utemiljö.

På inventeringsplanerna finns buskarnas och trädens svenska namn utsatta. För en mer detaljerad genomgång och växternas latinska namn, hänvisas till bilaga 1.

När det gäller stjärnhusens rosor: står det endast ”ros” är det nyponros² som avses – det vill säga att den ursprungliga, inympade rossorten har försvunnit och det är den tåliga grundstammen, som slår igenom.

2. Nyponros är ett samlingsnamn för *Rosa canina*-gruppen. Det kan även vara stenros, *Rosa dumalis*, dessa sammanväxlas lätt. Ofta brukar man därför skriva *Rosa canina-dumalis*gruppen.

Illustrationsplan över gård nr. I (originalstorlek 1:100), Sven Hermelins arkiv..

gård nr. I ”syren-gården”

Inne på gården fanns en klättrväxttäckt pergola. Enkla vassmattor fungerade som insynskydd vid de privata uteplatserna. Trappan, som syns på det understa fotot, är idag borttagen. Fotografier (fotograf okänd) från Arkitekturmuseets arkiv.

Underlagsmaterial

- Illustrationsplan ”Blomstergårdarna” Skala 1:200, januari 1946
- Illustrationsplan över gård nr. I Skala 1:100, januari 1946
- Växtförteckning till gård nr. I Odaterad (se bilaga I)
- Stomme för perspektiv Skala 1:200
- Flygfoto och fotografier från 1947

Innergård nummer ett blev, i stora drag, utförd efter Per Fribergs skissförslag. Huset har sin entré inne på gården. En smal asfaltgång leder i en elegant båge in mot entrén. Ett trappsteg av granit leder in till porten. Två mindre stigar med trampstenar i gräset ledde från asfaltgången in mot pergolan och sandlådan. Rester av dessa trampstenar kan hittas djupt begravda under gräsvålen.

Det fanns ursprungligen en pergola placerad längst in – i ett fint söderläge – mot den bakre delen av gården. Fotografier från ett par år efter anläggandet, berättar att pergolan var enkelt konstruerad och bestod av trästörar. Klättrväxter täckte pergolan helt. Från fotografiet är det svårt att avgöra vilka växter som täckte den. De växtförteckningar, som finns kvar i Hermelins arkiv, listar klättrväxter som rådhusvin, kaprifol, bokharabinda, klättrerosor och pipranka. Det är möjligt att det var någon av dessa sorter som användes. Pergolan är idag borta, men markbeläggningsen, finns delvis kvar.

En soffa stod inne under pergolans tak och en sexkantig sandlåda fanns alldeles utanför den. Idag finns här en fyrkantig, mindre sandlåda och en soffa. Ett cykelställ har nyligen monterats inne på gården.

Betongplattor är lagda som markbeläggning under cykelstället. Ursprungligen var cykelstället placerat ute vid gårdens förgårdsmark, antagligen på den plats där det nu står fyra behållare för grovsopor.

Det finns fem privata uteplatser inne på gården. Uteplatserna är avgränsade mot resten av gården med staket gjorda av hönsnät monterat på kraftiga träramar. Några av uteplatserna är också ytterligare avgränsade med klumpiga träskärmar. Ursprungligen fanns det enkla vasskärmar på uteplatsernas kortsidor. Uteplatserna hade inte några avskärmningar eller staket ut mot gården. Från början hade de som bodde på nedre botten smala remsor till förfogande för egen odling framför och mellan uteplatserna.¹

1. Berättat av den före detta trädgårdsarbetaren Erik Lundberg, Mars 2007.

Inventeringsplan gård I, skala 1:200

En frisk, men hårt beskuren rönn är det enda kvarvarande gårdsträdet. Innegården upplevs som öppen och innehållslös. Detta beror till stor del på avsaknad av rumslighet i den mindre skalan.

Tre träd var ursprungligen placerade inne på gården: en rönn, troligtvis en lönn och ett paradisäpple.² Av dessa återstår idag endast rönnen, som för övrigt nyligen har blivit hårt beskuren.

Vad det ursprungliga busksortimentet bestod av går inte att avgöra. Den växtförteckning som finns till gården, som tidigare nämnts är märkt med "gäl-

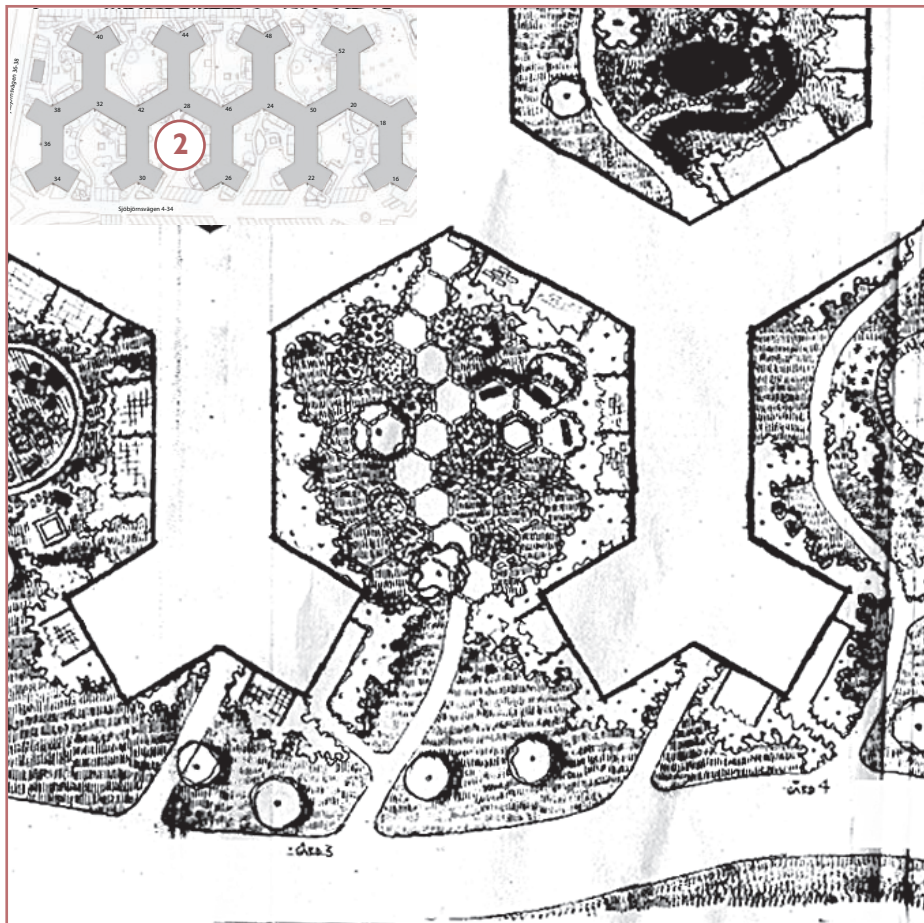
2. Muntligen berättat av en av innehåvarna på gården. Det finns en stubbe kvar av paradisäppet, men inte av lönnen.

ler ej", listar upp sex trädsorter, tjuugoått busksorter, sex klättrväxtarter och tio perenna sorter. Idag finns här syrener, måbär, snöbär, berberis, deutzia, syrener och olika rossorter. Dessa busksorter är karakteristiska för 1940-talets trädgårdskonst.³ En del nyplanterade småbuskar finns också till höger om den inre entrén. Rådhusvin finns på två platser,

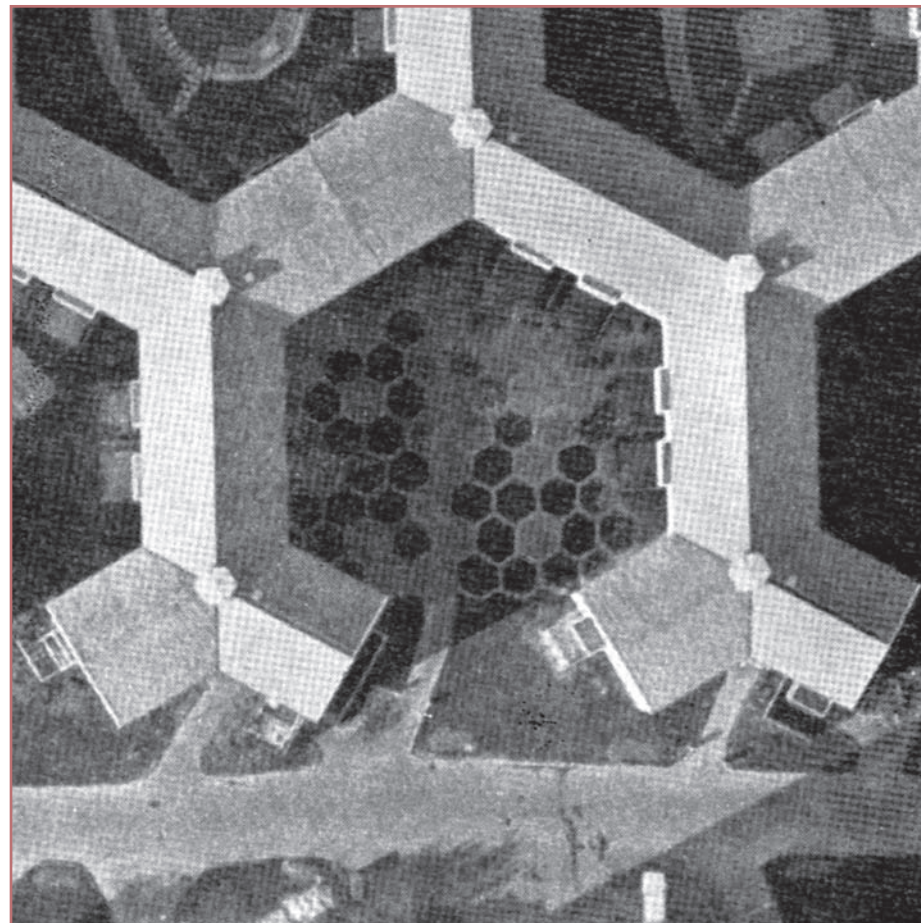
3. Persson, B och Persson, A, *Svenska bostadsgårdar 1930-1959*. s. 68

men eftersom dessa har blivit nedklippta i samband med ommålningen av fasaderna, är dessa just nu rätt klena.

Förgårdsmarken var ursprungligen ungefär fem meter bredare än vad den är idag. På Per Fribergs skiss finns ett träd fritt placerat i gräsytan. Här finns idag plats till fyra bilar. En bevarad berghäll sticker upp på förgårdsmarkens vänstra sida.

Illustrationsplan "Blomstergårdarna", inzoomad på gård nummer tre. (Observera att gårdarna i slutändan blev ombytta – gård 2 fick alltså den tredje gårdens gestaltungs-föralag). Originalstorlek 1:200, Sven Hermelins arkiv

Detalj ur flygfoto. Oscar Bladh (1947), Arkitekturmuseets arkiv.

gård nr. 2 "hexagon-gården"

Underlagsmaterial

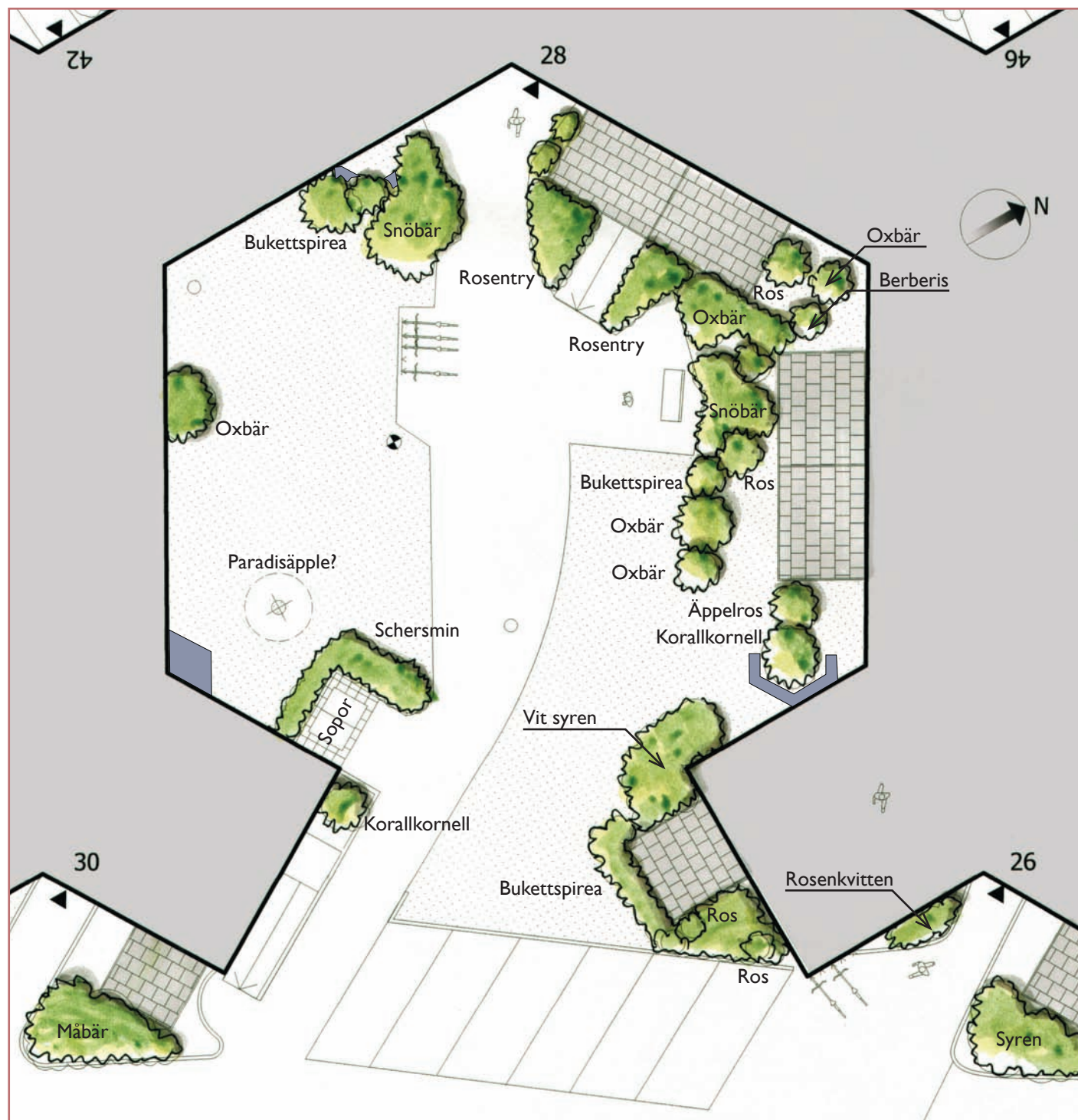
- Illustrationsplan "Blomstergårdarna" Skala 1:200, januari 1946
- Stomme för perspektiv. Skala 1:200
- Flygfoto och fotografier från 1947

I stora drag blev "hexagon-gården" på Per Fribergs skiss förverkligad. Skillnaden ligger främst i att på Fribergs skiss är det gård nummer tre som har hexagonmönstret.

Husets entré ligger längst in i trädgården och bredvid den finns en trappa ned till tvättstugan. En asfalterad gång leder besökarna först inåt och breder sedan ut sig mot den bakre delen av innergården. På ena sidan av asfaltytan finns ett nymonterat cykelställ i modern stil och på andra sidan en bänk.

En stor kruka från den gamla svavelsyrefabriken användes som ett dekorelement på gården. De tegelstensformade hexagonerna var fyllda med perenner, buskar och träd. En av hexagonerna användes till sandlåda. Fotografier (fotograf okänd) ur Arkitekturmuseets arkiv och från Annika Bäckes arkiv (fotograf okänd), Hägerstens Hembygdsförening (ovan till vänster).

Inventeringsplan gård 2, skala 1:200

Gården upplevs idag som kal och oinbjudande – till största delen beroende på den stora asfaltytan, som får breda ut sig alltför mycket. Gården saknar helt rumslighet och det finns – förutom det tidsenliga nätstängslet runt nedgången till tvättstugan – inga ursprungliga kvaliteter kvar att bevara. I tre av gårdens hörn finns rester av hexagonmönstret kvar.

Fem privata uteplatser finns på gården och liksom hos den första gården omgärdas dessa av klumpiga och grova staket. Staketet ned mot tvättstugan består däremot av ett tidstypiskt nätstängsel.

I ena hörnet står stora sopbehållare omgärdade av buskar. Förgårdsmarken upptas helt av en parkeringsyta med plats för sex bilar.

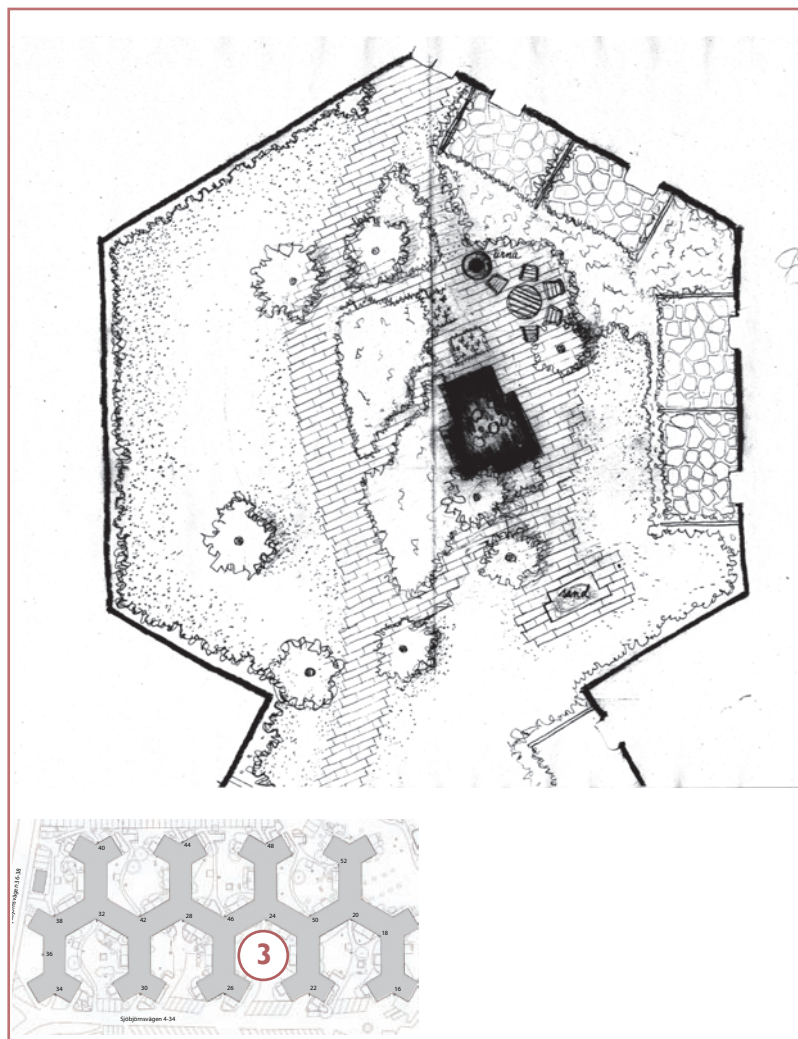
Det finns inga träd kvar på innergården, men en stubbe avslöjar att det (troligtvis) har funnits ett

paradisäpple. Buskar finns lite här och där. Busksorterna består av häckoxbär, vit syren, bukettspirea, snöbär, korallkornell, smultronschersmin, rosentry, berberis och parkrosor.

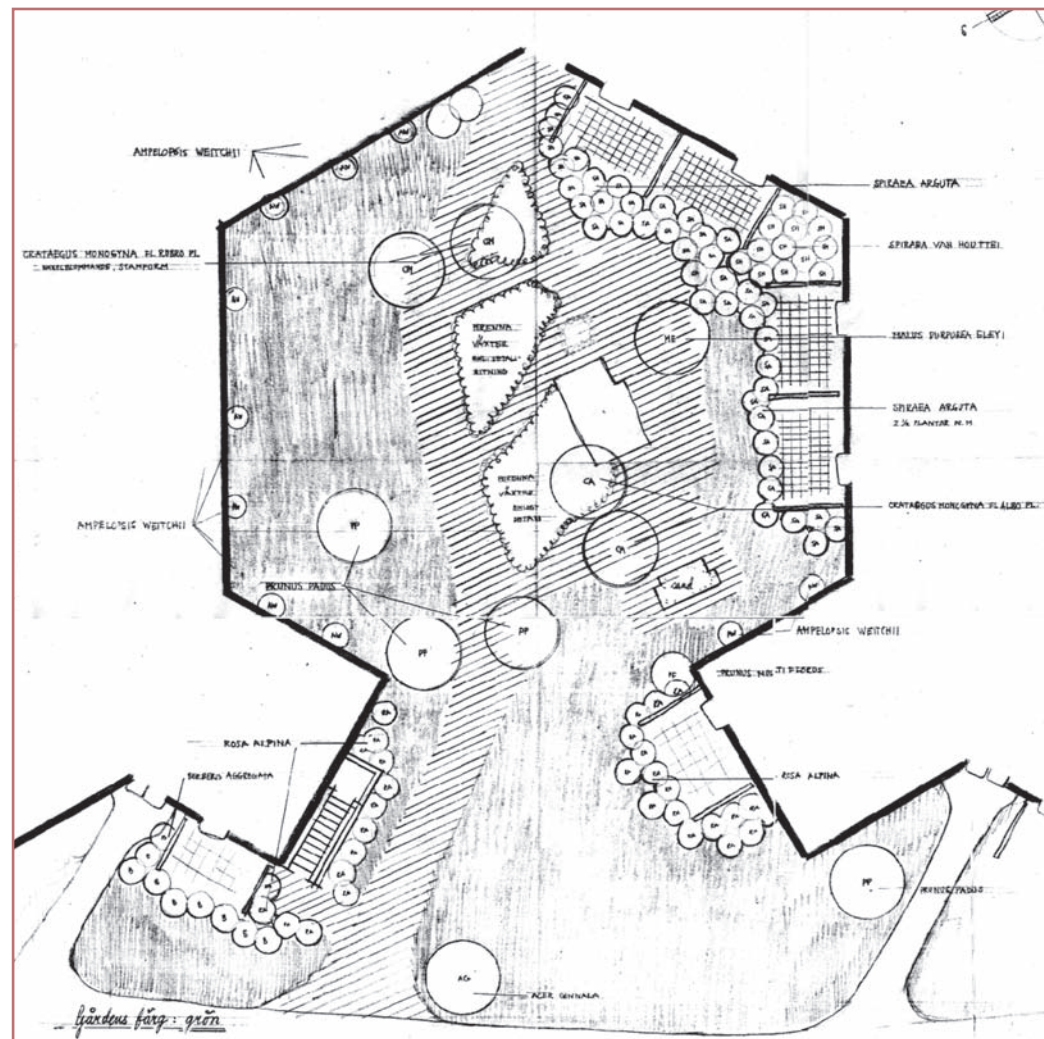
I tre av gårdens hörn finns det synliga rester av den ursprungliga markbeläggningen – mörkbruna tegelstenar lagda i ett hexagonmönster.

Gårdens ursprungsgestaltning är – vid en första anblick – bortsuddad av årtiondenas förändringar

i funktioner. En stickprovsundersökning bekräftar däremot att det – under en nästan decimeter tjock gräsvål – finns rester kvar av den ursprungliga tegelstensbeläggningen.

Illustrationsplan över gård nr. 3, "rosen-gården". Originalstorlek 1:100
Sven Hermelins arkiv.

Planteringsplan. Originalstorlek 1:100
Sven Hermelins arkiv.

gård nr. 3 "rosen-gården"

Fotografi (fotograf okänd) ur Arkitekturmuseets arkiv, som visar rosengården med väl uppvuxna buskar och träd. Årtal okänt.

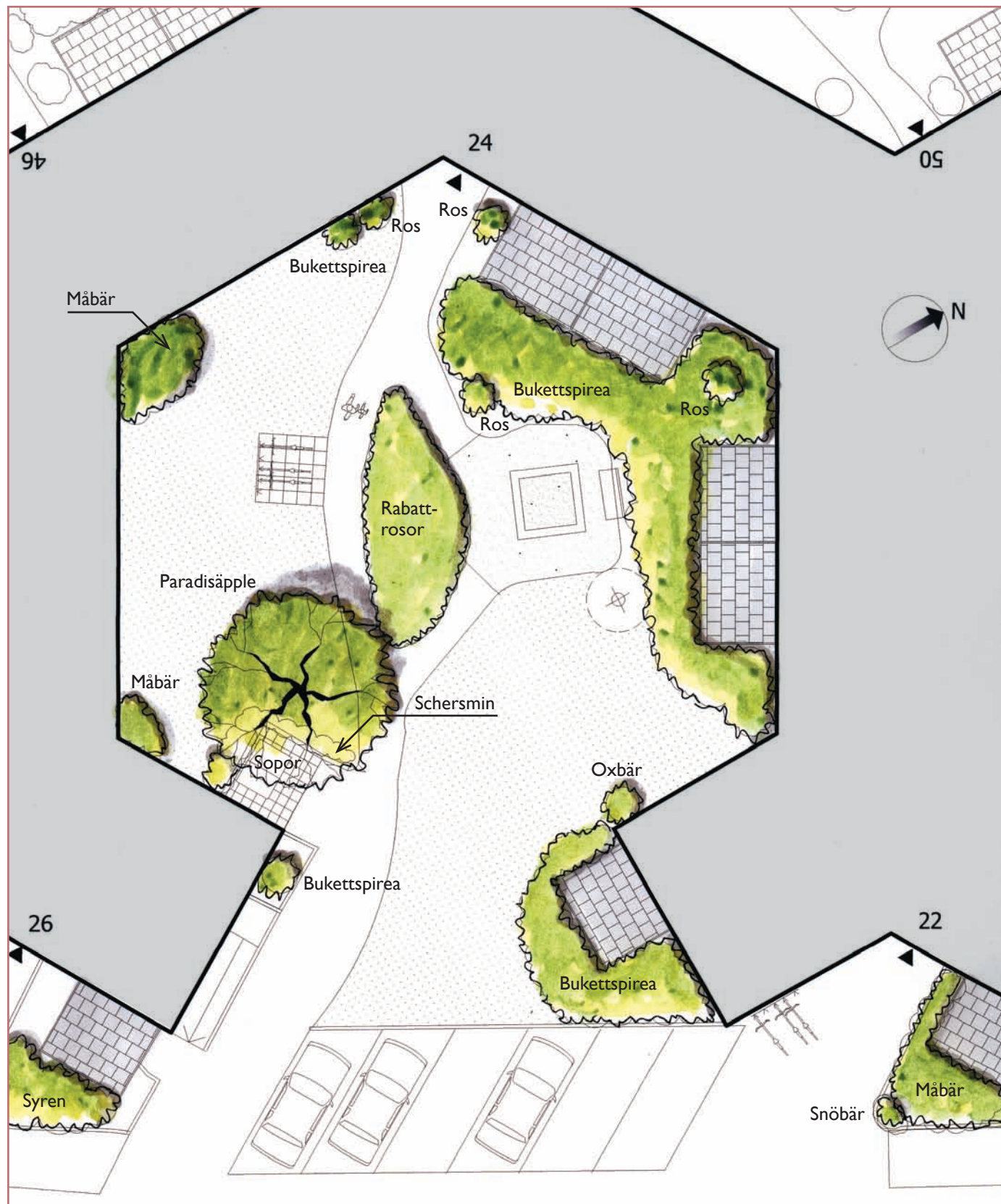
Underlagsmaterial

- Illustrationsplan "Blomstergårdarna"
Skala 1:100, januari 1946
- Stomme för perspektiv.
Skala 1:200
- Illustrationsplan över gård nr. 3.
Skala 1:100, april 1946
- Planteringsplan (med utsatta växter) över gård nr. 3
Skala 1:100, april 1946

Till gård nummer tre finns det en planteringsplan märkt "gäller ej" bevarad i Sven Hermelins arkiv. Det finns tyvärr ingen likhet i gårdens verkliga disposition med någon av gårdarna i Per Fribergs skiss kallad "blomsterträdgårdarna". Däremot har planteringsplanen tydliga likhetsdrag med den nuvarande situationen. Här finns ett tecken på att alla gårdar i slutplanen troligtvis blev förenklade – "nedbantade".

Tio träd- och busksorter, en klätterväxt och ett okänt antal perenner, finns med på planteringsplanen.

Gården har i dagens läge fem busksorter – bukettspirea, rabattrosor, måbär, häckoxbär och nyponrosor – och ett enda träd. Trädet, som är ståtligt och välbehållet, är någon sort av paradisäpple. Det finns även en stubbe, som berättar att det har funnits minst ett träd till på gården.

Inventeringsplan gård 3, skala 1:200

"Rosen-gården" har en ganska bra rumslighet, tack vare det fina paradisäpplet och den centrala rosenrabatten. Dessa två gröna element skapar både ett "tak" och ett mindre rum i det större rummet – där väggarna utgörs av fasaderna.

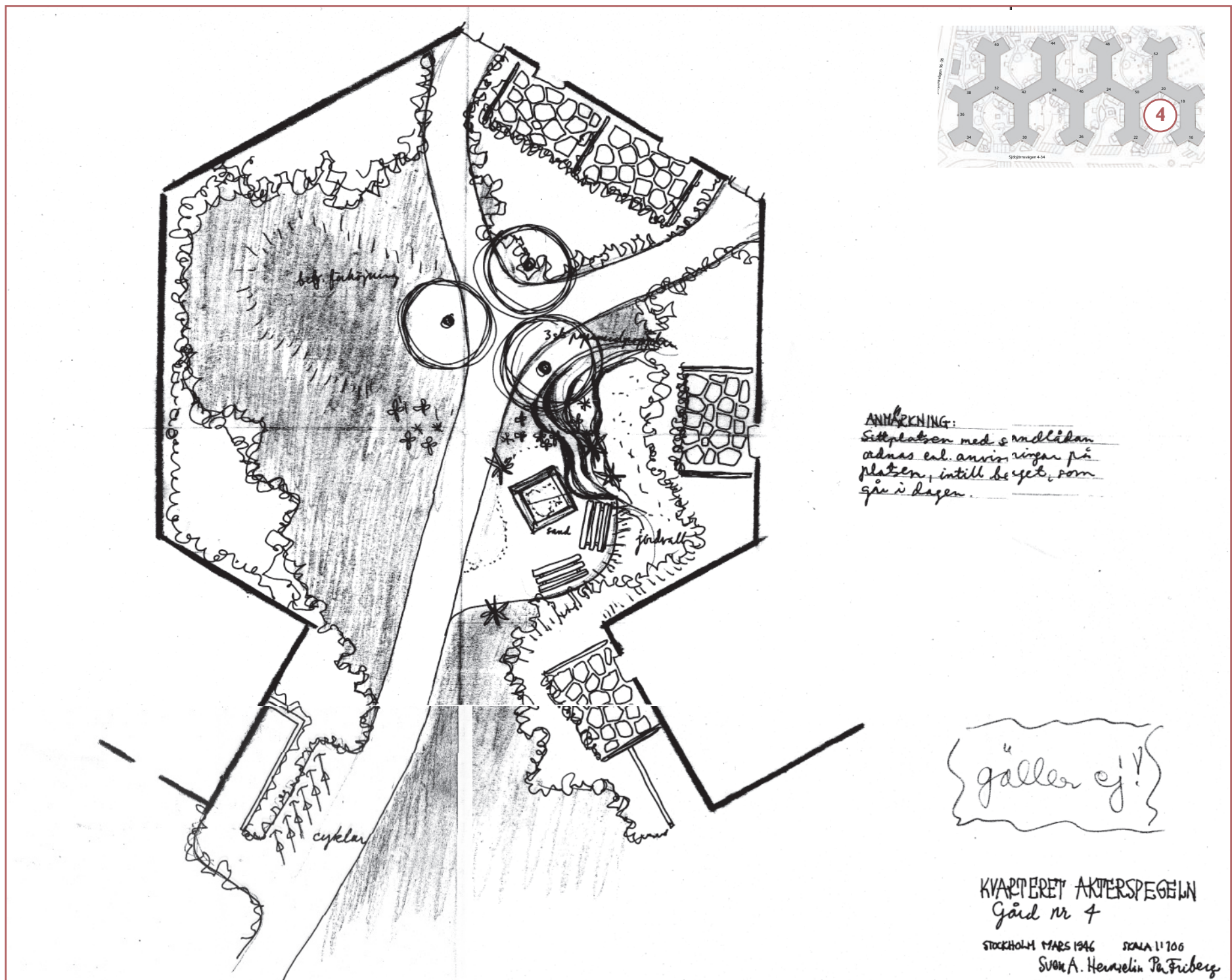
I mitten av gården finns en spolformad, närmast trekantig, planteringsyta fylld med rabattrosor. På Per Fribergs illustrations- och planteringsplan är denna rabatt genombruten av två smala gångar. Enligt förslaget skulle det finnas perenner i rabatten. På samma planer, kan man hitta förslag på en

damm vid samma perennrabatt. Inte mindre än åtta träd fanns med på Per Fribergs förslag.

Gårdens sopbehållare står bakom en av gavlarnas hörn. En ny cykelparkering, likadan som på den första gården, har anlagts på en del av gräsmattan. Sandlådan är en fyrkantig standardmodell och den

markfasta bänken står upptryckt mot det stora bukettspireabusket.

Paradisäppelträdet tillför gården en bra rumslighet, som förstärks av den centrala rosenrabatten. Gräsmattan är frisk och frodig och bidrar med att skapa ett grönt, lugnt golv.

Illustrationsplan över gård nr. 4, "pelarasp-gården". Originalstorlek 1:100, Sven Hermelins arkiv.

gård nr. 4 "pelarasp-gården"

Underlagsmaterial

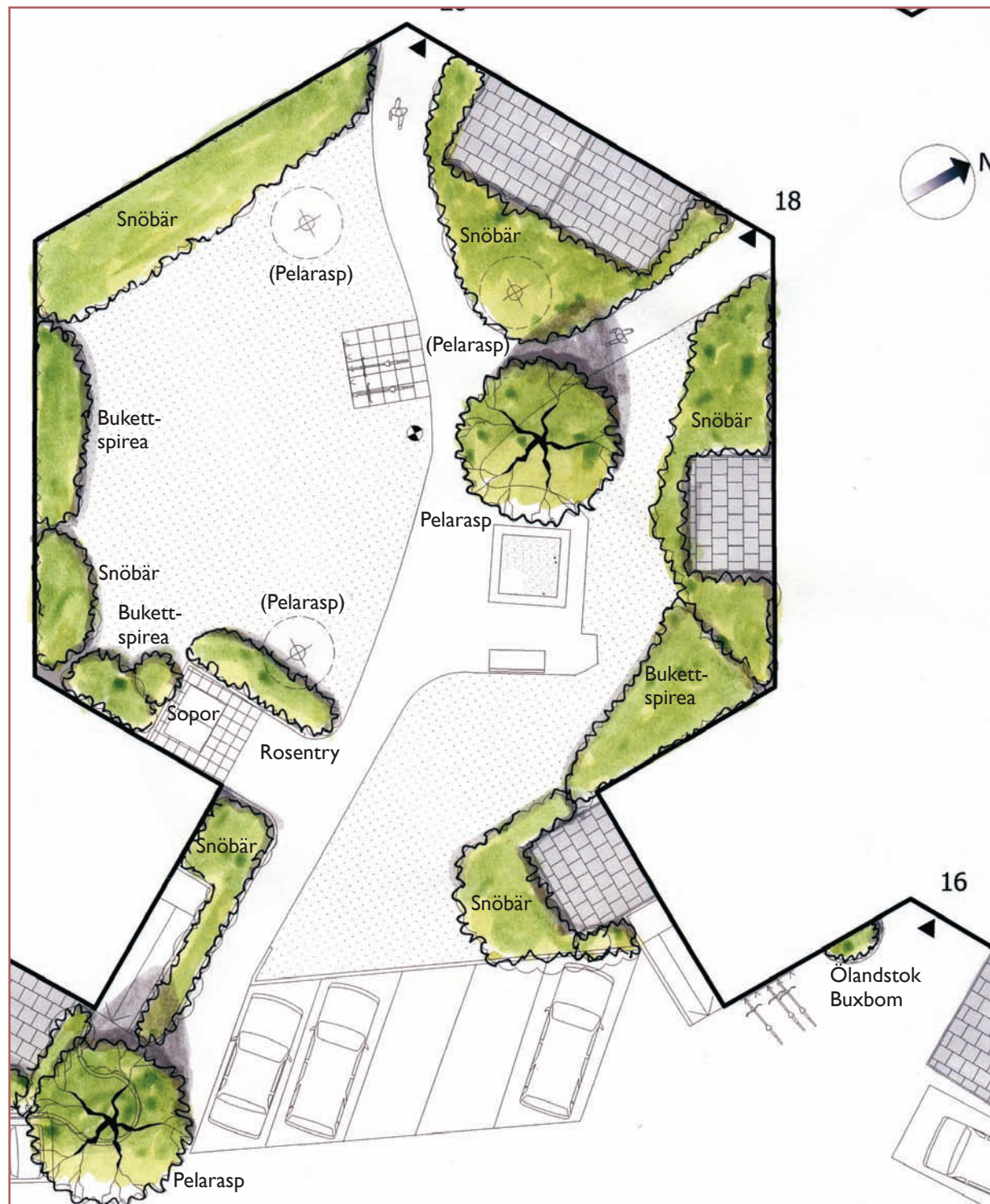
- Illustrationsplan "Blomstergårdarna"
Skala 1:200, januari 1946
- Illustrationsplan över gård nr. 4
Skala 1:100, mars 1946

Gård nummer fyras plan stämmer inte överrens med skissen "Blomstergårdarna". Men däremot, stämmer den väl med Per Fribergs illustrationsplan över gården.

En smal asfalterad gångväg leder in till gården, där den delar upp sig till innergårdens två entréer.

Fotografi (fotograf okänd) ur Arkitekturmuseets arkiv, som visar gårdens pelarasp. Ursprungligen fanns det fyra av dessa inne på gården.

Inventeringsplan gård 4, skala 1:200

Ute på en liten rest av gårdens förgårdsmark, står en pelarasp och det finns även ett fint exemplar inne på själva gården. Enligt en av invånarna i huset, föll en pelarasp under en storm för inte så många år sedan – stubben finns kvar inne bland snöbärsbuskarna. Det har funnits totalt fyra pelarasp inne på gårdens yta (se det svartvita fotografiet på motstående sida)

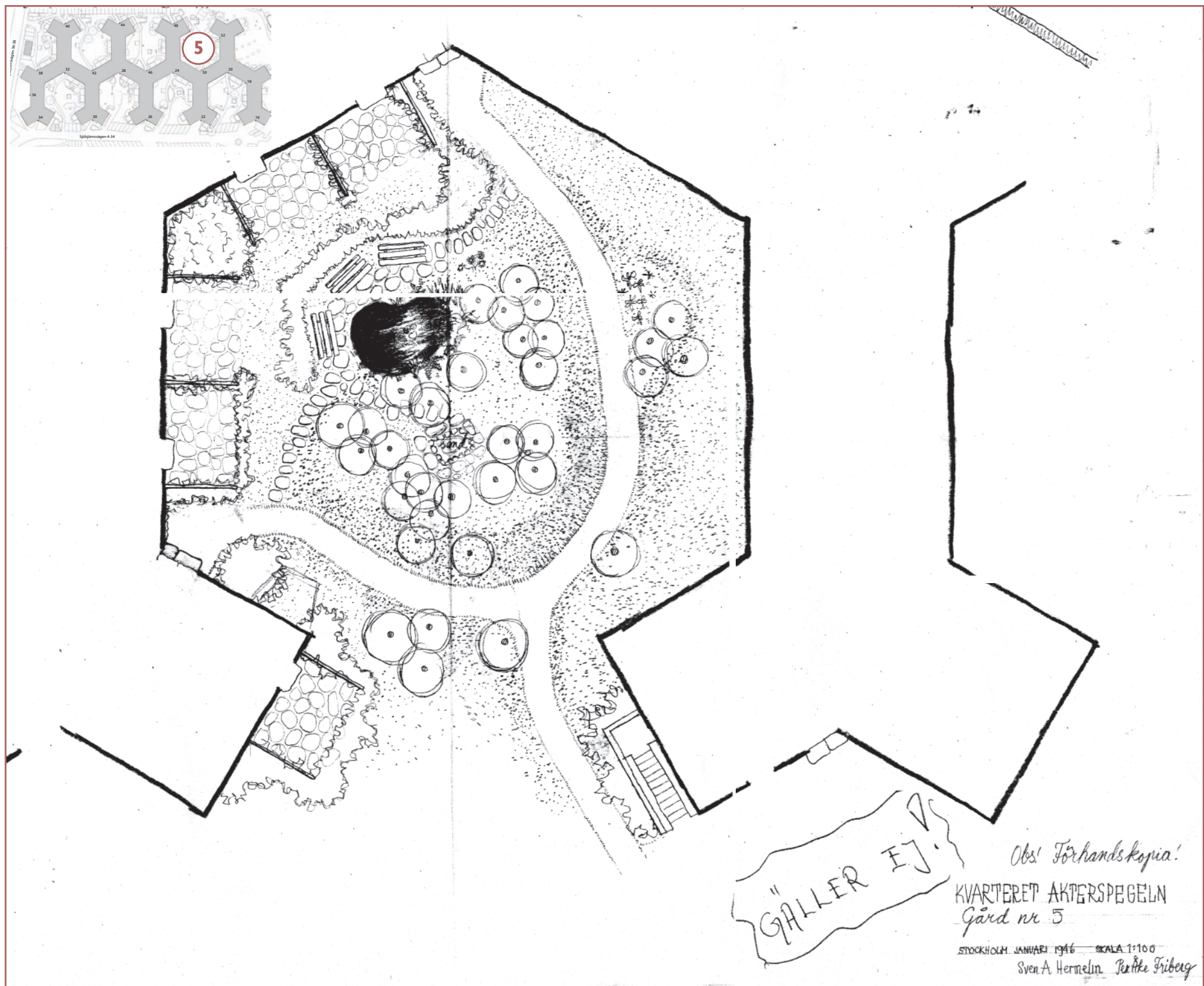
och en hel grupp tätt planterade intill varandra ute på förgårdsmarken.

Busksortimentet är mycket enformigt – det finns tre sorter inne på gården: snöbär, bukettspirea och rosentry. Buskarna är placerade tätt mot gårdens fasader och mot uteplatserna. En låg kulle är uppbyggd på gårdens skuggsida och en mindre berghäll sticker upp på motstående sida.

En pelarasp av ursprungligen fyra finns kvar inne på gården. En annan pelarasp står riskabelt placerad ute på förgårdsmarken. Se inventeringsplanen.

En sandlåda, en bänk, ett cykelställ och en sopbehållare finns på gården. Sopstationen står i ena hörnet och är avskärmad av en häck. Cykelstället står mitt på gården uppställt på betongplattor. Från början fanns det på alla gårdar cykelställ placerade längs nedgångarna till källaren. Liksom hos de tidigare gårdarna finns det nu en bilparkering där det tidigare var förgårdsmark.

Illustrationsplan över gård nr. 5, "björkkulle-gården". Originalstorlek 1:100, Sven Hermelins arkiv.

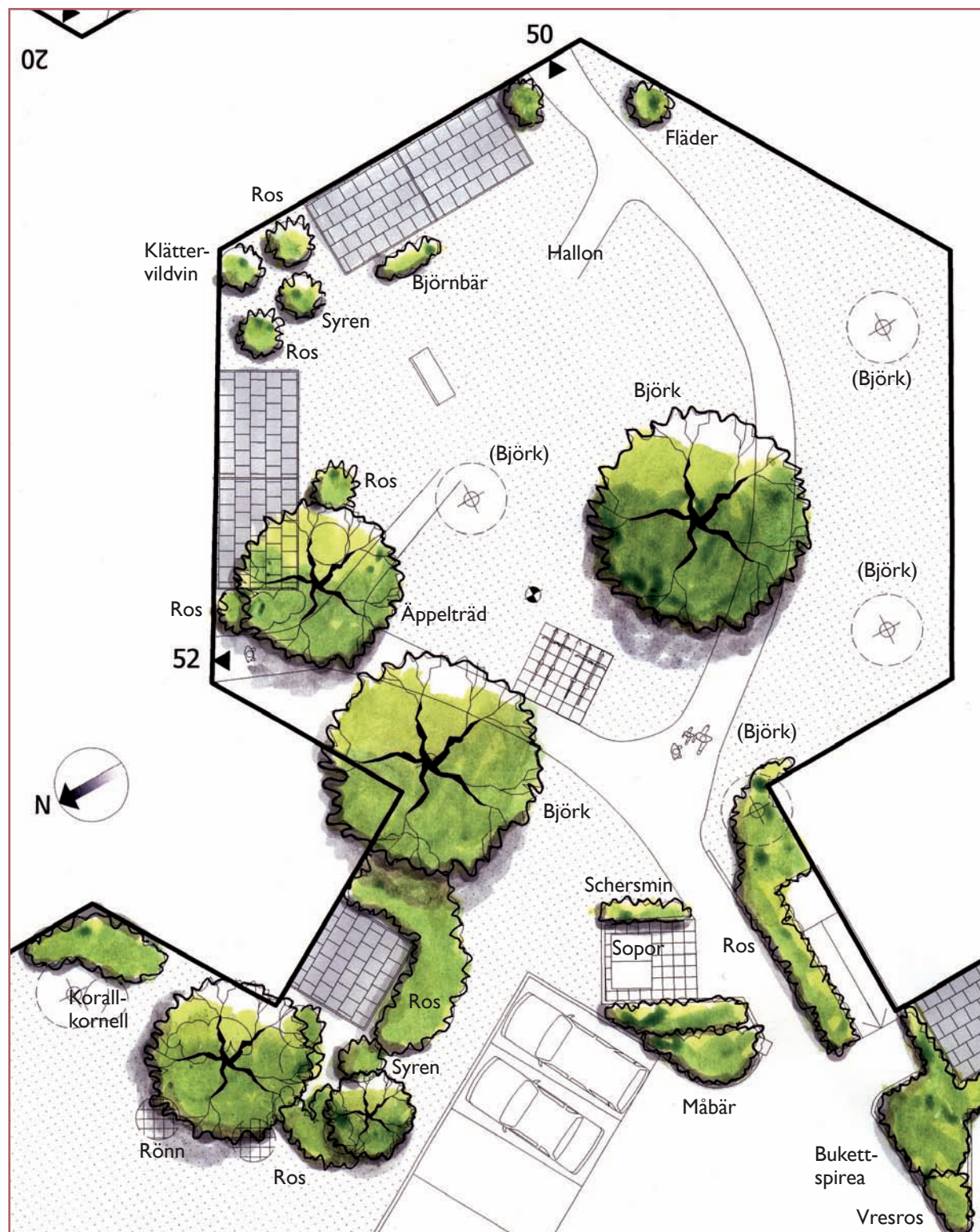
Gård nr. 5 "björkkulle-gården"

Underlagsmaterial

- Illustrationsplan "Blomstergårdarna"
Skala 1:200, januari 1946
- Illustrationsplan över gård nr. 5
Skala 1:100, januari 1946

Gården har två entréer och in till dessa leder två smala och lätt kurvade asfaltgångar. Gångvägarnas dragning och kullens position stämmer bra överens med Fribergs "blomstergårdarna". Vad som stämmer mer in, är att Per Friberg ville ha en "frodig" miljö, med många växter. Dessa var antagligen småväxta buskar eller mindre prydnadsträd.

Idag domineras gårdens yta av en låg gräskulle och två stora björkar. Björkarna tar upp mycket av trädgårdsrummet. Fyra stubbar visar på att det har funnits fler björkar. Det finns också ett fint gammalt äppelträd i ena hörnan av gården, nära den ena entrén.

Inventeringsplan gård 5, skala 1:200

Till skillnad mot de föregående gårdarna finns det på denna gård färre buskar. Det finns bara enstaka parkkrosor, en syren- och en fläderbuske – det här gör att den upplevs som kal och innehållslös.

Det finns en mycket smal, slitna och asfaltsbelagd "genväg" som går över kullen mellan de två entréerna. Stigen har tidigare lett upp till en sand-

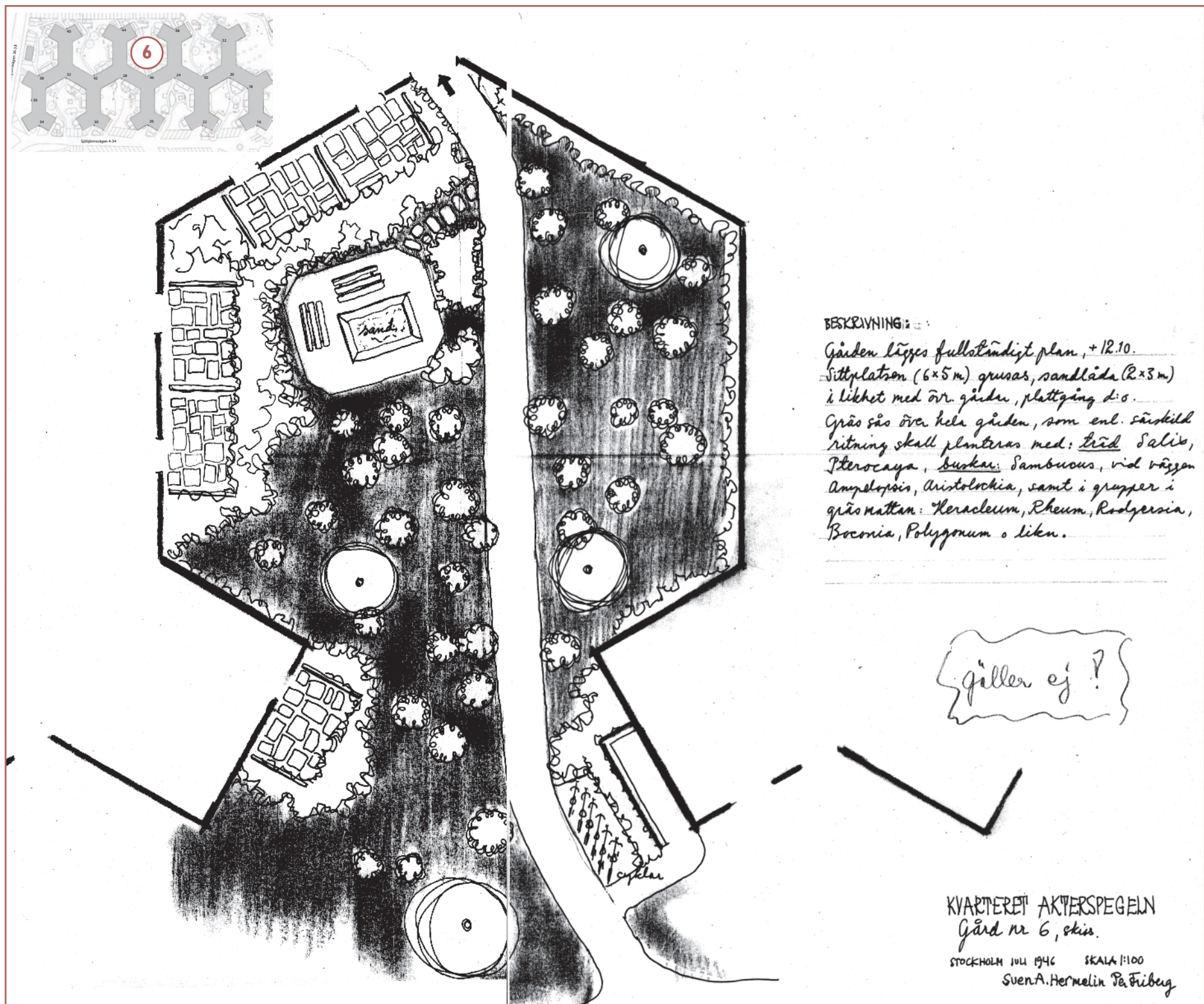
låda, som har legat uppe på kullens "topp". Nu står bara en ensam soffa här.

Liksom på de övriga gårdarna har det tillkommit nya, "främmande", men funktionella element. Ett cykelställ har nyligen monterats på cementtongplattor och sopbehållare, omgivna av buskar.

De två björkarna fyller upp gårdens luftrum – men trots detta upplevs gården som tom. Till stor del beroende på avsaknad av "kulisser" – de gröna buskarna. Den smala asfaltgången är mycket karaktärsfull och värd att bevara intakt.

En snedställd parkeringsyta har även den tillkommit ute på förmarken.

Illustrationsplan över gård nr. 6 "vingnöts-gården". Originalstorlek 1:100, Sven Hermelins arkiv.

gård nr. 6 "vingnöts-gården"

Underlagsmaterial

- Illustrationsplan "Blomstergårdarna"
Skala 1:200, januari 1946
- Illustrationsplan över gård nr. 6
Skala 1:100, juli 1946
- Växtförteckning till gård nr.6, odaterad (se bilaga 1)

Gård nummer sex på Per Fribergs skiss "blomstergårdarna", visar en finskalig trädgårdsmiljö. Den har ingen likhet med det dagens situation.

Gården har sin entré rakt fram på gården. Gångvägen går här nästan helt rakt in mot entrén – till skillnad mot de andra gårdarna, där gångvägarna

har en elegantare, sinusformad dragning. Liksom på "hexagon-gården" finns här en nedgång till tvättstugan. Det gråmålade stängslet runt trappan ser ut att vara ursprungligt – det består av gråmålade, galvaniserade järnrör med ett stålät som fallskydd.

Schersmin

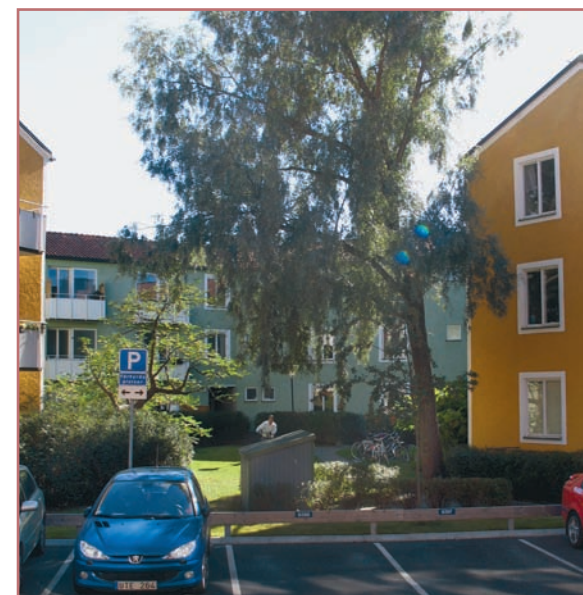
Inventeringsplan gård 6, skala 1:200

Busksortimentet består huvudsakligen av två typer: rosenry och bukettspirea. Däremot finns den enda av områdets antagligen ursprungliga perenner på denna gård: ett stort bestånd av jätteslide.¹ Träden på gården är dels en silverpil och dels en kaukasisk

1. Beståndet med jätteslide togs bort hösten 2007.

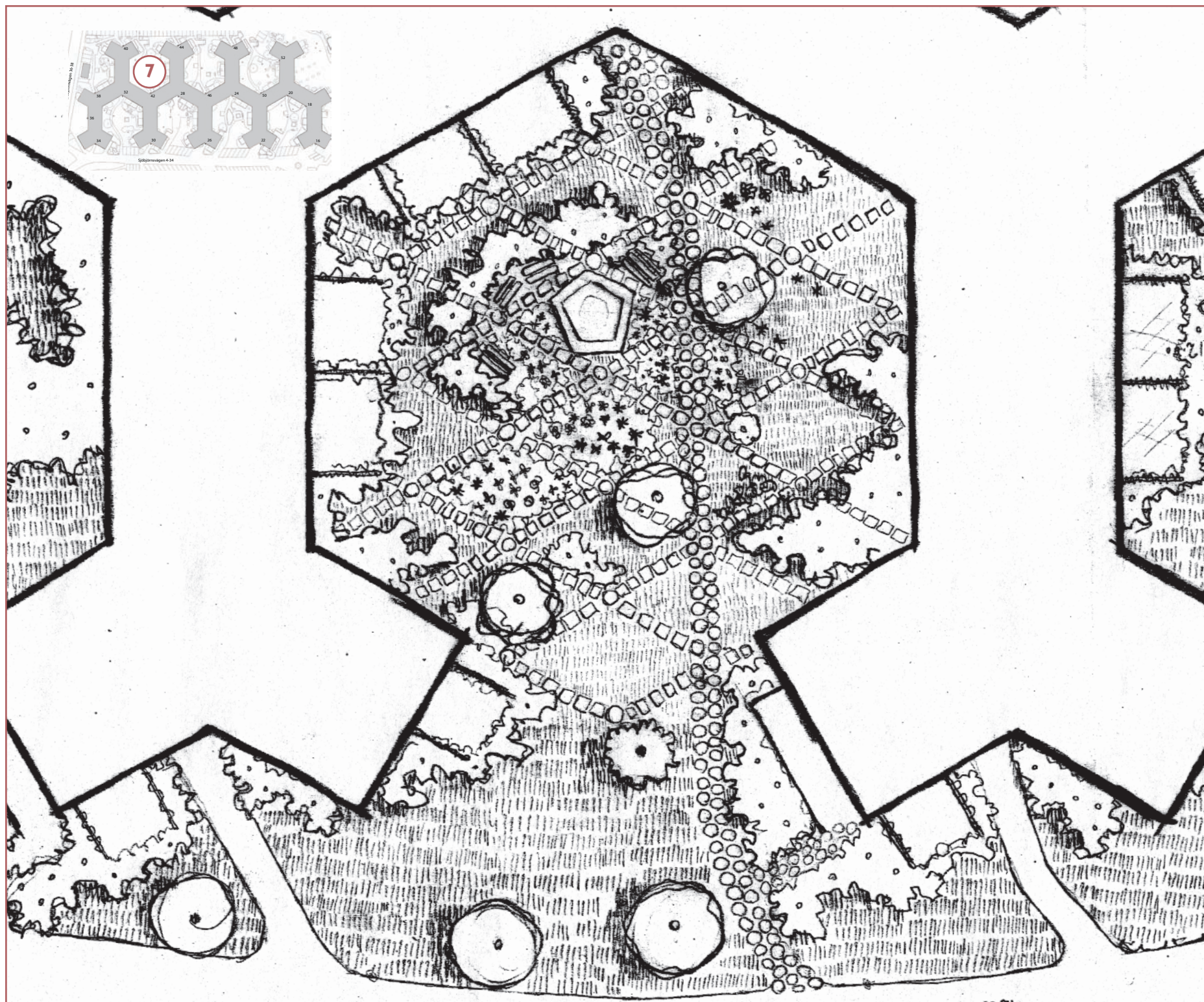
vingnöt. Det finns en stubbe som avslöjar att det har funnits en till silverpil på gården.

En ny sandlåda och en soffa står uppsatta inne på gården. Samma moderna cykelställ står även här uppsatt mitt inne på gården, med betongplattor som markbeläggning. Förgårdsmarken har offrats

Gårdens två träd består av en stor björk och ett gammalt kaukasisk vingnötsträd. Det stora beståndet av jätteslide, som syns på den mittersta fotografiet, har tagits bort.

till att ge plats för sopbehållare med omgivande häck och bilparkering. Två nyplanterade prydnadsaplar står nära gårdens gräns mot parkeringen.

Inzoomad del av skissen "blomstergårdarna". Originalstorlek 1:100, Sven Hermelins arkiv.

gård nr. 7 "björkdunge-gården"

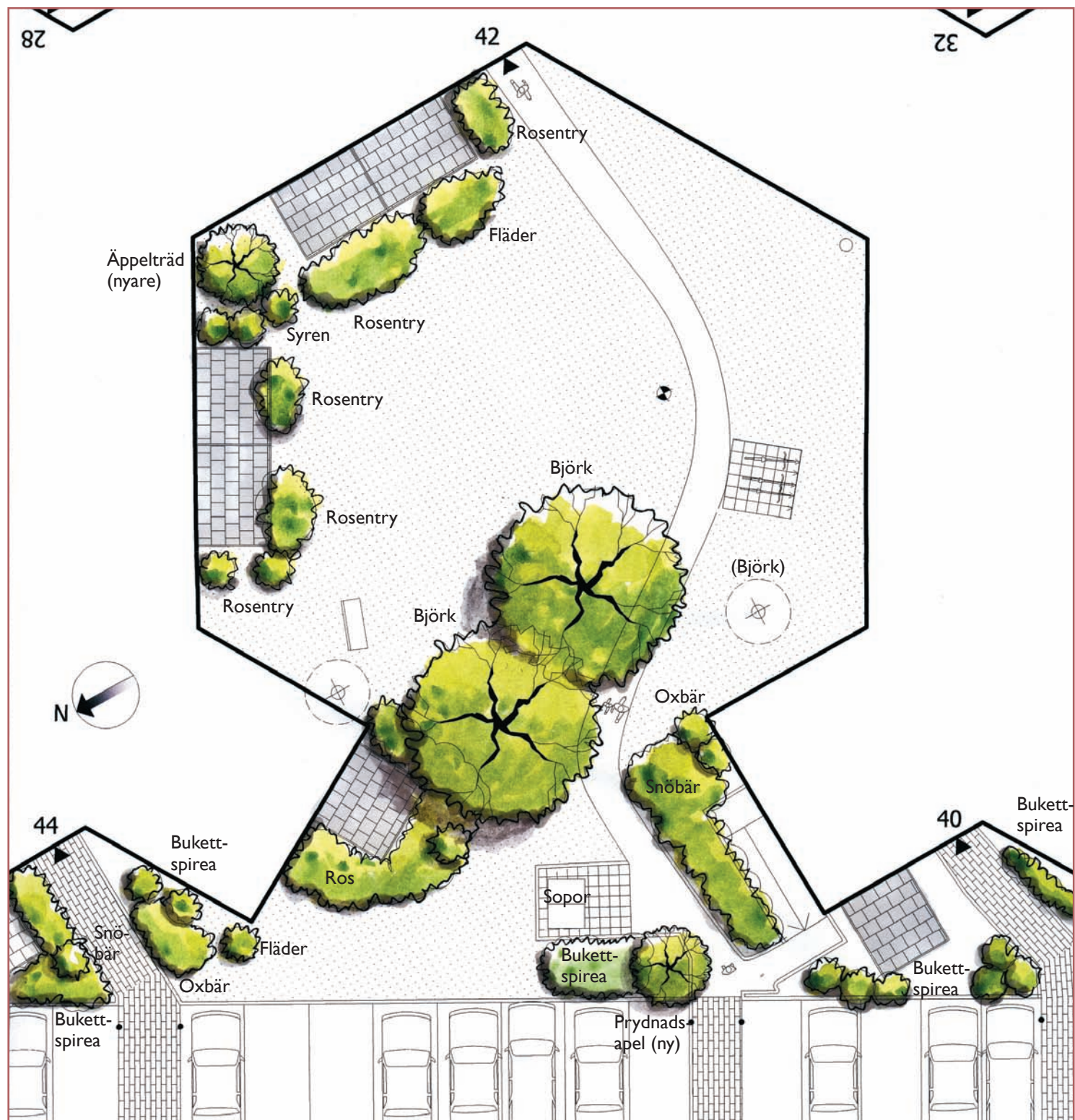
Underlagsmaterial

- Illustrationsplan "Blomstergårdarna"
Skala 1:200, januari 1946

Inte heller den sista av de slutna "bikakegårdarna" har någon likhet med Per Fribergs skiss "blomstergårdarna". På ritningsförslaget finns ett rombformat mönster av marksten som täcker hela gårdens yta.

På förslaget skulle även entrévägen vara belagd med någon typ av marksten.

Gårdens verkliga utseende 1946 var helt annorlunda. Entrégångstigen blev liksom de andra gårdarna svagt sinusformad och asfaltsbelagd. Mitt på går-

Inventeringsplan gård 7, skala 1:200

Gårdens två björkar gör att den öppna gården inte känns så innehållslös. Buskarna på gården har beskurits kraftigt. Förhoppningsvis klarar de att skjuta nya skott nästa år.

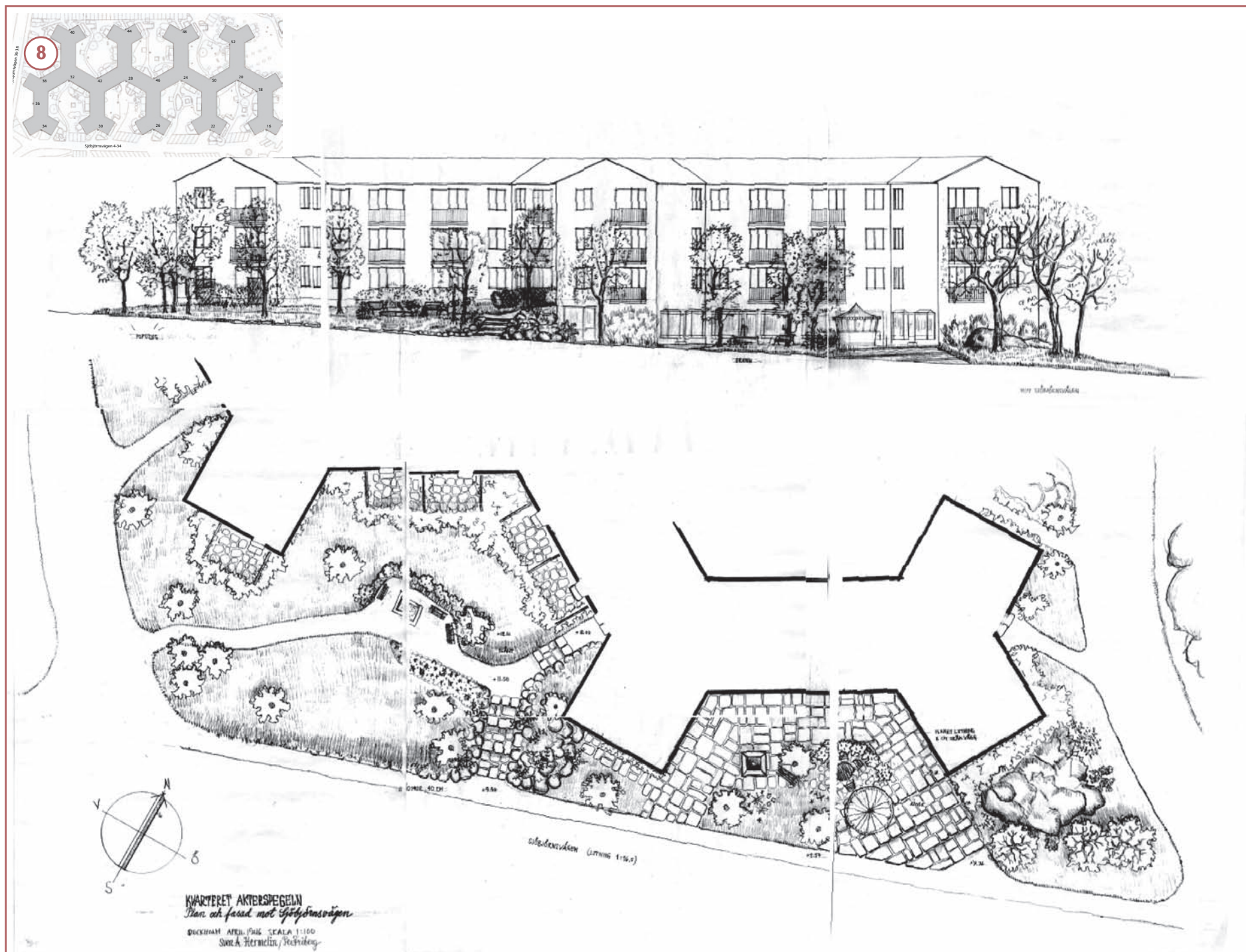
dens gräsmatta fanns ett stort cirkelformat mönster av marksten. Två mindre stigar av trampsten ledde in till cirkeln. I cirkelns södra del ser det på flygbilden ut som det kan ha funnits en vinkelformad pergola med bänkar under. En mindre stensatt cirkel med en rund sandlåda fanns nära den större cirkeln. En liten stensatt gång förband dessa cirklar.

Idag finns endast den asfalterade gångvägen kvar. På sidan om gångvägen står två stora björkar. En

stubbe med björkskott berättar att det stod en till björk på andra sidan gången. Det finns ett relativt nyplanterat äppelträd inne i gårdens ena hörn. Runt de fem uteplatserna växer det glest med fläder, syren, rosentry och parkrosor. Vid källarnedgången finns ett snöbärsbuskage.

En ensam soffa finns i gårdens ena hörn, där det förr fanns en sandlåda. Till skillnad mot de andra gårdarna saknas det idag en sandlåda. Förgårdsmar-

ken har blivit bilparkering och behållare för sopor finns vid ingången till gården.

Illustrationsplan över gård nr. 8 "hagtorns-gården". Originalstorlek 1:100, Sven Hermelins arkiv.

gård nr. 8 "hagtorns-gården"

Underlagsmaterial

- Illustrationsplan "Blomstergårdarna" Skala 1:200, januari 1946
- Plan och fasad mot Sjöbjörnsvägen Skala 1:100, april 1946

Denna gård är en endast en halv bikaka och öppnar upp sig mot Sjöbjörnsvägen. Gården blev till stora delar utförd i enlighet med Per Fribergs skiss från 1946.

Idag är gårdens yta halverad. Större delen av förgårdsmarken har använts till parkeringsplats och ett stort sophus har placerats här.

Det finns ingen sittplats på gården och inte heller någon sandlåda. Två fina hagtornsträd bidrar till att ge gården en välbehövlig rumslighet. Det har funnits ett till träd alldeles bakom dessa båda hagtornsträd.

Större delen av busksortimentet utgörs av olika sorters rosor och bukettspirea.

Inventeringsplan gård 8, skala 1:200

Liksom hos de övriga gårdarna, hade denna gård stora ytor av gräs, buskar längst in mot fasad och uteplatser. Idag känns gårdens yta liten och inträngd bakom det dominerande sophuset. Fotografi längst till vänster Arkitekturmuseets arkiv (fotograf okänd).

Stjärnhusens förgårdsmark kanske ett tiotal år efter anläggandet. Gatuträden har ännu inte fått ge vika för den långsgående bilparkeringen. Fotografi (fotograf okänd) ur Arkitekturmuseets arkiv.

kommentarer till förändringarna

Det som finns kvar av de ursprungliga gårdsmiljöerna är framförallt gårdarnas stomme, med de välbevarade, smala, elegant svängda gångvägarna och de karakteristiska stora gräsytorna – ”det gröna golvet”. Alla gårdar, utom gård nummer två, upplevs som huvudsakligen gröna – detta är direkt relaterat till gräsytorerna.

Tidstypiskt är också att det inte finns någon kantsten eller liknande, utan att gräsytan ansluter direkt mot asfaltgångarna. Gårdarna måste ha varit som vackrast ungefär trettio år efter anläggandet – när träden var ”lagom” uppväxta och ännu inte tagit över trädgårdsrummen. Folkhemsträdgårdarnas kännetecknande element, som sittplatser, gångstenar och pergolor är idag borta.

I övrigt saknas mycket av de trädgårdskvaliteter som Per Friberg tillförde – eller avsåg att tillföra. Bara namnet ”Blomstergårdarna” säger mycket om den känsla som Per Friberg ville gestalta innergårdarna med. Resultatet – iallafall om man ser på de växter som planterades – har en mer ”hermelinsk” känsla. Undantaget är ”hexagon-gården”, som bryter mot det naturalistiska formspråket och mer lutar mot den danska, mer formstarka trädgårdskonsten.

Ofta brukar skötseln vara den faktor som mest påverkar gårdarnas förändring i tiden. När det gäller stjärnhusen, sköttes dessa av Olle Engkvists egna trädgårdsmästare. Slitaget under de första åren var betydlig. Detta har troligen inneburit att framförallt de perenner som planterades försvann relativt

snabbt. Enligt Erik Sandberg, som arbetade med att sköta stjärnhusens utemiljöer under trettio års tid, var perennerna borta redan 1954.

Gårdsträden har minskat drastiskt i antal, antingen genom att de har avverkats på grund av att de blivit för stora, eller fallit på grund av sjukdom och ålder. Detta har medfört att innergårdarna har förlorat mycket av sin grundkvalitet. Uppskattningsvis har hälften av de träden försvunnit från innergårdarna – det gäller både de mindre, prydnadsträden och de stora träden. Detta är ett exempel på vad som sker när för stora träd planteras på en liten yta – och det saknas en plan för hur träden ska tas hand om och vilken upplevelse de ska ge. Sex stora fullvuxna björkar, som det ursprungligen fanns på innergård nummer fem, är två stycken för många. Det skulle fungera med att ha så stora träd, om de avverkas och nyplanteras var tjugonde till trettionde år, då de anses ha uppnått sin maximala tillåtna storlek.

När det gäller de mindre träden – prydnadsträden – har även de en gräns för sin livslängd och måste förnyas. Det här innebär egentligen att både för de stora och för de mindre träden måste träd-förnyelse ses som en naturlig del i utvecklingen av stjärnhusens utemiljöer. För det första borde det finnas ett självklart ansvar att se till att efterföljande generationer får ta del av ett vårdat och friskt trädbestånd. För det andra bidrar ett friskt, välvuxet och vackert trädbestånd till att förbättra boendemiljön. Det finns studier som pekar på att ett träd

utanför fönstret gör att vi människor mår bättre.¹ Vi relaterar och förankrar träden till bostadshuset, till minnen och till årstidernas växlingar.

Buskmaterialet – som enligt min egen åsikt, upplevs som enformigt – bildar oftast en kraftfull och volymskapande grönska. Detta gäller inte alla gårdar. Några av gårdarna har ett mycket magert och torftigt buskmateriale. Nästan uteslutande är buskarna placerade mot fasaderna och som inramning/insynsskydd till de privata uteplatserna. Undantaget är ”syren-gårdens” stora, centrala bertså.

Buskarna är massivt planterade och innehåller inga accenter som sticker upp. Detta är helt i enlighet med 1940-talets trädgårdsideal. Då, som nu såg man till slitage och tålighet, som gick före ”skönhet”. Huvuddelen av busktyperna består av ett fåtal sorter som bukettspirea, syren, snöbär och olika sorter av rosor. Av rosorna är nyponrosor vanligast – det vill säga att det är grundstammen som har klarat sig och den förädlade, inympade rossorten har försvunnit. Här behöver de stora rosbuskarna grävas upp och ersättas med nya exemplar. Här måste också jorden bytas ut fullständigt och friska och tåliga rossorter väljas.

De buskar som finns representerade på gårdarna upplevs vara friska, men oftast föråldrade. Under 2006 påbörjades arbetet med att förnygra buskarna. Resultatet har varit bra. De buskar som förnyg-

1. Eva Kristenssons doktorsavhandling, *Rymlighetens betydelse* (2003), tar upp detta bland annat på sidan 433.

Vy mot Leif Reinius & Sven Backströms punkthus, som byggdes några år efter stjärnhusen. Den angörande gatan är smal och prydligt avgränsad med granitkantsten mot förmarkens gräsytor. Fotografi (fotograf okänd) ur Arkitekturmuseets arkiv.

Nästan samma vy, men mer än femtio år senare. Den smala gatan har breddats och parkeringar har tillkommit på båda sidorna. En praktisk åtgärd, men inte upplyftande för stjärnhusens utemiljöer.

rades har i år skjutit meterhöga skott. Busksorterna som dominerar är alltså långlivade, tåliga och svåra att missköta allt för mycket.

Totalt finns det tio träddarter och nitton buskarter i och runt innergårdarna. För en grundligare genomgång av det gröna materialet – både från 1946 års växtförslag och från min inventering – hänvisar jag till växtförteckningen i bilaga 1.

Perenner saknas helt. Undantaget var fram till hösten 2007 ett stort bestånd med jätteslide. Men, även den har försvunnit. Inte beroende på slitage eller föråldrad växtlighet, utan för att den ansågs skugga lägenheterna bakom för mycket. Hela ytan grävdes upp under senhösten 2007. Att perennerna tidigt försvann från innergårdarna, har bidragit till att utemiljöerna uppfattas som "blomfattiga". Det finns däremot fortfarande gott om scilla och andra vårlökar, som bidrar till att göra gårdarna vårligt blomstrande.

Gårdarna har en sparsam möblering och saknar oftast en intimare, mindre rumslighet. Förändringar i funktioner, som sophertering, cykelställ och bilparkeringar (där gatuträden har offrats), har gjort att gårdarnas utseende har försämrats. Det är inget välkomnande intryck man får, när det första man som besökare eller invånare ser är sopstationer.

Intrycket blir även rörigt när nya material blandas med gamla. Det är för stjärnhusens utemiljöer känsligt att ändra beläggingsmaterial och föra in nya element som betongplattor, plank och grova

staket. Den typen av förändringar måste anpassas nogtill den befintliga karaktären.

För att sammanfatta de förändringar som har skett och som har påverkat innergårdarnas utseende negativt, är det framförallt att de stora och mindre träderna minskat i antal. Det gäller både träderna inne på gårdarna och på förgårdsmarken. De träd som har tagits bort, har med tiden blivit för stora för gårdarna. De har legat mot fasaderna och skuggat lägenheterna för mycket. Om de ursprungliga intentionerna från Per Fribergs förslag hade följts – det vill säga att huvudsakligen plantera mindre prydnadsträd – hade det troligen funnits fler träd kvar idag. Samtidigt krävde hans förslag "blomstergårdarna" en hög skötselinsats och – som i stjärnhusens fall – det är ändå ingen garanti mot att växter försvinner och inte ersätts med nya exemplar.

Ett exempel på att gårdsträden har minskat i antal och inte återplanteras. Pelaraspen på bilden är frisk, men bör ändå inom några år ersättas av ett nytt exemplar. Samtidigt rekommenderas att bostadsrättsföreningen planterar in två nya pelaraspar. Svartvitt fotografi (fotograf okänd) ur Arkitekturmuseets arkiv.

4

Framtidens innergårdar.

En fri förnyelse – med fokus på att återge innergårdarna deras värdighet och som bygger på stilidealen från fyrtiotalets trädgårdskonst. Ett steg på vägen mot att återge gårdarna deras forna glans, är att se till att växtligheten får en högre status.

Förslag –framtidens innergårdar

rekonstruera, renovera eller fri förnyelse?

Ska stjärnhusens utemiljöer rekonstrueras eller renoveras och vad är egentligen skillnaden mellan metoderna? Eller kan en kombination av dessa sätt lösa hur dagens eftersatta utemiljöer ska återfå sin forna glans? Det finns många olika begrepp och teorier som handlar om hur man bäst bevarar gamla trädgårdar. Landskapsarkitekten och professorn Sven-Ingvar Andersson har beskrivit olika tillvägagångssätt som kan användas som riktlinje när det gäller förvaltning av äldre anläggningar.¹ Han definierar och särskiljer tre olika typer av bevaring och omformning av historiska trädgårdar.

För det första, finns *rekonstruktionen*, som egentligen kan beskrivas som en rent konsthistorisk och teknisk återuppbyggnad – det vill säga att här följs ursprungsritningarna och de hantverksmässiga teknikerna in i minsta detalj. Rekonstruktionen har formen och den historisk korrektheten som slutmål.

Ett andra alternativ är *renoveringen* – den känslolosa och estetiska förnyelsen – med respekt för originalet.

Och för det tredje, talar Sven-Ingvar Andersson om *den fria förnyelsen*, ett kollageliknande tillägg med ett nytt konstnärligt grepp, med avsikten att återge anläggningen sin värdighet.

De tre metoderna har som gemensam nämnare att de är återskapande och i praktiken kom-

bineras de ofta. Sven-Ingvar Andersson menar att man återskapar säkrast, om man har förstått det ursprungliga verkets själ eller *genius loci*². ”Man ska inte arbeta med gamla trädgårdar utan att fråga vad de har på hjärtat”, menar Sven-Ingvar Andersson.

Rekonstruktion – att återuppbygga – låter kanske enkelt i teorin, men i praktiken är det svårare. Förutsättningen för att rekonstruera är att man har kvar alla ursprungliga ritningar till trädgårdsanläggningen. Material och anläggningstekniken ska vara samma som ursprungligen blev använt. Funktionerna för anläggningen ska vara oförändrade – det ska helt enkelt inte finnas något som förhindrar en rekonstruktion.

Som ett exempel på en historisk anläggning som kommer väldigt nära en total rekonstruktion är Tessinska palatsets trädgård i Stockholm.³ Denna rekonstruktion genomfördes 1965 av Walter Bauer. Sven-Ingvar Andersson menar att en rekonstruktion i huvudsak är en konsthistorikers uppdrag och att landskapsarkitekten bidrar till arbetet med att fungera som en tekniker.

Renovering innebär att man förstår hur anläggningen har blivit till och vad den har gått igenom under tidens gång. Viktigast är att kunna se hur den ska bli vackrast med minsta möjliga ingrepp,

menar Sven-Ingvar Andersson. En renovering fordrar mer än en rekonstruktion. Den kräver att man ständigt väljer mellan olika möjligheter och gör avvägningar. Renovering av en historisk trädgård innebär att arbeta konstnärligt och att känna platsens ursprungsidé så bra som möjligt. Renovering är den metod som är vanligast när det gäller historiska trädgårdsanläggningar.

Fri förnyelse kan vara aktuellt om det inte finns någon möjlighet att rekonstruera eller att det är för lite ursprungsmaterial kvar att renovera. Många gamla anläggningar har en sammanblandning av stilar från olika epoker, att de närmast uttrycker en kollageliknande karaktär.

Fri förnyelse är ett begrepp som användes av Sven-Ingvar Andersson när han rekonstruerade Tycho Brahes renässanstädgård vid observatoriet Uraniborg på Ven. Fri förnyelse, enligt Sven-Ingvar Anderssons definition, innebär att man inte arbetar med formen eller platsens själ, som vid rekonstruktion eller förnyelse, utan med värdigheten och den konstnärliga kvaliteten. Den sistnämnda saknas alltför ofta, enligt professor Sven-Ingvar Andersson.⁴

Antingen man väljer rekonstruering, renovering eller fri förnyelse, gäller det att ta reda på vilket budskap trädgårdsanläggningen förmedlar och sedan välja metod.

1. Sven-Ingvar Andersson (1993). *Principper för bevaring*. Landskab 5/6.

2. ibid. Genius loci är latin för platsens ande.

3. Enligt Walter Bauer själv. Artikel av Randi Mossige-Norheim, *Utblick Landskap* 3/9., s. 18.

4. Sven-Ingvar Andersson (1993). *Principper för bevaring*. Landskab 5/6.

vision – återge innergårdarnas värdighet

Som det har beskrivits i föregående del, har stjärnhusens utemiljöer och framförallt dess innergårdarna förändrats mycket sedan 1946. Den före detta trädgårdsarbetaren Erik Sandberg berättar att det länge kom hit "busslaster" med folk för att titta på husen och trädgårdarna. Dagens trädgårdar kan inte locka många främmande besökare – och det är nog inte det man ska eftersträva, eftersom de i första hand måste vara till för de boende.

Hur ska då utemiljöerna åter bli något för invånarna att vara stolta över? På grund av att originalritningar och kompletta växtförteckningar saknas och att området är en boendemiljö – där en utveckling måste tillåtas – är en **rekonstruktion** inte aktuell. Förutom att grundförutsättningarna saknas, skulle det också bli alltför kostsamt för bostadsrättsföreningen.

En **renovering**, som syftar att åter ge innergårdarna de grundläggande drag som karakteriserar 1940-talets trädgårdskonst är inte heller aktuellt. Gårdarnas funktioner har ändrats och detta har lett till tillägg, som till exempel staket runt uteplatser, sopstationer och parkeringsplatser. Dessa senare tillskott har tyvärr lagts till utan samstämmighet med innergårdarnas ursprungliga ideal.

Det är för lite kvar av det ursprungliga, för att en renovering ska kunna ske. En renovering skulle kunna komma på fråga om den endast skulle ha som syfte att återplantera de träd som har försvunnit.

En **fria förnyelse** – med huvudmål att återge innergårdarna deras värdighet – är det som kan bli aktuellt. Den fria förnyelsen bör vara sammanlänkad och bygga på stilidealen från fyrtiotalets trädgårdskonst. De befintliga värdena som måste tillvaratas är gångsystemen och gräsytorerna – det gröna golvet och de stiliga gångsystemen – dessa får inte raderas ut eller förändras.

Det som framförallt behövs för att återge gårdarna deras värdighet, är att se till att växtligheten får en högre status. Utemiljöerna formligen ropar efter att åter få ned träd i jorden!

Träd behöver planteras inne på gårdarna och ut mot gatorna, busksortimentet behöver kompletteras och eventuellt delvis bytas ut för att minska enformigheten. Men, den kontrast mellan trädgårds- och naturkaraktär som ursprungligen karakteriserade området utemiljöer, är det viktigaste elementet att behålla vid en fri förnyelse.

De bevarade illustrationsplanerna av Per Friberg, som finns kvar kan utgöra en startpunkt för den fria förnyelsen. Det är viktigt att förstärka de värden som fortfarande finns kvar och lägga till det som saknas för att ge anläggningen harmoni och utstrålning på nytt.

Den fria förnyelsen, som föreslås för stjärnhusens innergårdar, bygger på en grundläggande vision. Visionen består i att ge invånarna i stjärnhusen möjlighet till att – utanför sin egen dörr eller genom sitt fönster – uppleva årstidsväxlingar och uppskatta sina innergårdar på nära håll. Denna vision stämmer väl överens med Per Fribergs planer och skisser som finns bevarade i Sven Hermelins arkiv. Den stämmer också överens med den vision som byggmästaren och arkitekterna ville förmedla.

Den fria förnyelsens mål är även att återge stjärnhusens innergårdar en status som väger jämt med byggnadernas. De eventuella förändringar som föreslås, görs med hänsyn till ursprungsidealen från 1940-talet.

Det är framför allt två områden som bör ändras och förbättras i utemiljöerna. Det första är gårdarnas rumslighet. Detta kan åstadkommas – i enlighet med tidsidealen från 1940-talets trädgårdskonst – med växtlighet. Här bör också de privata uteplatserna träd in och få en ny roll – mer om det redovisas i förslagsdelen.

För det andra måste gårdarnas individuella roller förändras. Det kanske inte behövs en sandlåda i varje innergård, vilket inte heller är fallet i dagens utemiljöer. Gårdarna är för små för att innehålla alla de funktioner, som det på 1940-talet fanns krav på i en bostadsmiljö – till exempel mötesplats, lek-miljö, rum för kontemplation med mera. En sandlåda kan till exempel offras för att ge plats åt ett bord, en soffa och ett par stolar.

I följande del kommer gårdarnas rumslighet och funktion att diskuteras generellt. Hur sedan dessa två faktorer ska förbättras, finns redovisat – gård för gård – längre fram.

vegetationen, rumsligheten och växtdynamiken

Vegetationen spelar en stor och betydelsefull roll i gårdarnas utformning. Växterna ger stämning och olika former av upplevelser. Arkitekten och professorn Erik Lundberg, som lärde ut trädgårdskonst på arkitekturskolan under 1940–50-talet, hade följande vision för vegetationens roll i utemiljöerna:

*”Grönskan d.v.s. gräs, lövmassor, bladbildningar, framträder för vårt sinne inte bara såsom rumsbildande väggar och volymer! /.../ Utan också såsom en mera omedelbar sinneserfarenhet, såsom grön materia, som omedelbar existens i vår erfarenhet med allt det intensiva som omedelbara sinnesintryck kan ha. Färg, stoff, linje, rytm! /.../ Konsten vill få oss att uppleva de omedelbara verkligheterna, befriade från hopknippning med vardagens föremål och rutinhandlingar. Så vill även trädgårdskonsten! Den vill ge oss upplevelser av färg, stoff, linjerytm, svalka, doft i ett enda helt, odelbart sammanhang. Den vill ur allt detta låta enstaka levande varelser, växtvarelser, framträda såsom uttryck för individuell, samlad tillvaro. Och den har särskilt stora möjligheter till intensitet inte minst genom årstidernas växling och den ständiga förnyelse som följer därav.”*¹

Denna färgrika och inlevelsefulla vision säger en hel del om trädgårdsarkitekternas inställning. Färg, form, upplevelse och ”kulisser” – det vill säga rumsskapande – detta var grönskans verkliga roll under folkhemmets glansdagar. I tillägg, var det viktigt att skapa ett förhållande mellan byggnaderna och trädgårdsrummen. Dessa tidstypiska karaktärer har stjärnhusens innergårdar till stor del förlorat under tidens gång. Känslan som till stor del infinner sig i utemiljöerna är mer övergivenhet och utsatthet,

än ombonad trygghet. ”Kulisserna” – träden – har försvunnit, ett efter ett. I de flesta av stjärnhusens innergårdar, är det byggnadernas väggar som utgör den enda fonden – vilket gör att rums känslan blir lidande. Istället för att känna en intim och inbjudande känsla – infinner sig en känsla av instängdhet.

Folkhemmets gårdar var oftast stora – ”hus-i-park” kallades stilen – och det var inte bara bildligt talat, utan en reell verklighet. Husen låg i stora parkliknande miljöer. Sådana miljöer kan lätt ha plats för stora parkträd som björk, lönn och lind. Stjärnhusens friliggande byggnader ligger i en sådan typ av landskapsarkitektur. I denna del av området står också de pampiga ekarna alldeles bredvid husen. Det är en annan situation än i de små och trånga bikakeliknande innergårdarna. Här finns det mindre yta att skapa den vilda och parkliknande karaktären, som var idealet på 1940-talet. Här bör ett småskaligare formspråk användas. Det är detta formspråk, som Per Fribergs ”blomstergårdarna” förmedlar – men som till största delen inte förverkligades. Ett formspråk som talar mer privatträdgård än ”hus-i-park”. Samtidigt är det denna kontrast mellan trädgårds- och naturkaraktär som är – eller var – karakteristiskt för stjärnhusens utemiljöer, och som det är viktigt att ta till vara och utveckla ännu mer. Men det är en balansgång att undvika att gårdarna blir plottriga – det är fortfarande ett funktionalistiskt och naturalistiskt uttryck som eftersträvas.

Det är också viktigt att ta upp förhållandet mellan olika trädsorter och deras dynamik – det vill säga deras tillväxthastighet, vitalitet och ungefärliga levnadsålder.² Storvuxna och långlivade skogs-träd som till exempel lönn kräver stora ytor för att kunna breda ut sina stora kronor. Om sådana träd

planteras för nära fasaderna, kommer de förmodligen att tas ned redan innan de nått sin maximala storlek. Snabbväxande arter som björk kan däremot ”bytas ut” efter ett visst antal år. En snabbväxande björk har inte samma vitalitet, som en svagväxande lönn, men den ger snabbt en volymeffekt på en innergård. Både björken, pelaraspen och olika sorter av pilar, når sin maximala tillväxthastighet efter ungefär 25 år – efter det avtar tillväxten. Sådana snabbväxande träd brukar inte bli mer än ungefär hundra år gamla. Olika sorter av hagtorn, rönnar, körsbär och applar har samma livslängd som björkar. Lönnen är efter hundra år fortfarande inne i en tillväxtfas. Ett alternativ till att såga ned en stor lönn, är att hamla den. Men det ger också en större skötselkostnad.

Med detta som bakgrund, kan man förstå att många av träden har försvunnit i stjärnhusens utemiljöer. Björkarna och pelarasparna har fallit/risikerat att falla på grund av hög ålder, storlek och kanske även kombinerat med låg vitalitet. Lönnarna blev för stora och skuggade lägenheterna – och togs ned. Prydnadsträden – oftast paradisäpple eller hagtorn – har blivit gamla och troligtvis även drabbats av sjukdomar.

Därför behövs det en återplantering av främst mindre träd – dessa har en bättre chans att slippa risken att bli avverkade på grund av för stor slutstorlek. Här kan friska namnsorter av till exempel prydnadsaplar, ginnalalönnar samt rönnar väljas.

Det är viktigt för stjärnhusens små innergårdar att välja rätt växter och att de hamnar på rätt plats. Detta var man väl medveten om på 1940-talet och här spelade trädgårdsarkitekten en av sina största roller.³ Växtligheten måste inte bara användas för att skapa rum, den måste också uppfylla krav på rätt slutlig storlek, volym, höjd, täthet och gleshet.

1. Erik Lundberg (1948). *Trädgårdskonst. Den moderna trädgårdens och parkens form*. s. 117-118.

2. Tillväxthastigheterna och tillhörande fakta är hämtat ur Tomas Lagerströms kompendium *”Växterna och dynamiken”* (SLU).

3. Erik Lundberg (1948). *Trädgårdskonst. Den moderna trädgårdens och parkens form*. s. 148

Även busksortimentet har glesnat ut. Kvar finns tåliga sorter som till exempel bukettspirea, snöbär och syren. Känsligare och inte lika långlivade sorter som förädlade rossorter och namnsorter av till exempel fläder har försvunnit.

Det växtval som idag kan ses i stjärnhusens innergårdar, är till stora delar typiskt för 1940-talets trädgårdskonst. Träden och buskarna kan anses vara anspråkslösa när det gäller karaktär som blomning och höstfärgning. Vårflor ges främst av prydnadsapel, rosentry, bukettspirea och syren. Sommaren domineras av nyponrosors och vresors blomning. Under hösten blommar (eller blommade) jätteslidet. Rönnar, berberis, klättevildvin och rådhusvin får sprakande röda höstfärger. Detta var karakteristiskt för 1940-talets trädgårdskonst – återhållsamhet och naturlighet.

Träden skapar gårdens stomme – tillsammans med större buskar och häckar. De ger också en höjdskala till byggnaderna – de "tar ned" husen till en för oss människor mer tillgänglig måttstock. De ger också det tak och den vägg – eller den "kuliss" som Erik Lundberg skrev om – som behövs för att öka rumskänslan i gårdarna.

Träden placerades fritt, som solitärträd eller i grupp, i gräsytona. De sattes helt oformellt ute på förgårdsmarken, nära entréerna och inne på gårdarna. På innergårdarna var det vanligast med två till tre träd, men så många som sex träd sattes. Träden var en blandning av mindre, blommande prydnadsträd, som paradisäpple och hagtorn, eller större parkträd, som björk, silverpil och lönn.

Även buskarna placerades vanligtvis fritt i grupper, längs med fasaderna eller som solitärer. Perenner ansågs vara pricken över i:et, men de fick inte användas som enda element i trädgården.

åtgärdsförslag/program:

För att förbättra innergårdarnas rumslighet, behöver följande delar ses över:

- Återplantera träd på innergårdarna och se över vitaliteten på de träd som finns kvar.
- Fortsätta den föryngringsbeskärning som har påbörjats. Följ upp med mindre beskärningsåtgärder de följande åren.
- Återplantera träd på förmarkerna – här väljs mindre karaktärsträd, som ginnalalönn, rönn och prydnadsaplar.
- Se över busksortimentet i två nivåer: dels med hänsyn till gestaltningen – det vill säga rumsskapandet – och dels med hänsyn till åldrandet.
- Fortsätta föryngringsbeskärningen av buskarna.

En hårt beskuren rönn, som måste ses över de närmsta åren för att återfå en mer riktig form på kronan.

Rosorna som oftast finns placerade alldeles intill uteplatserna har blivit för stora. Dessa har börjats att tas ned, men det vore bäst att byta ut dem mot nya exemplar.

innergårdarnas funktioner

En innergårds roll, eller funktion, är olika beroende på hur den används. Under 1940-talet hade hyreshusets trädgård ett främsta syfte:

”/.../att med levande grönska, lekytor och rekreationsplatser bidra till en högre bostadskultur och skänka familjerna skydd och trevnad.”¹

Som nämnts tidigare, var dessa ljusa och gröna bostadsgårdar stadsplanerarnas och arkitekternas ”botemedel” mot storstädernas trånga, mörka och ohälsosamma innergårdar.

Den gemensamma folkhemsträdgården var en nyttoanläggning, präglad av anordningar för barnens lek och vuxnas rekreation, gångvägar, körvägar, parkeringsplatser, piskställningar och cykelställ. Då, som nu, var det en självklarhet, att ju större gård, desto fler aktiviteter och ”nyttigheter” fanns det plats till. Här finns det ett problem med stjärnhusens små innergårdar. De är helt enkelt inte tillräckligt stora att innehålla allt som räknas upp ovanför. Risken är att det istället skulle bli ett plottrigt och överfullt gårdsrum.

Även idag ser man på gårdarnas funktioner, eller roller, och hur de används.² Förenklat sett, så kan bostadsgårdarna delas in i fyra grupper, efter deras huvudfunktioner – helt enkelt genom att analysera hur de används. De fyra grupperingarna är: **bostadsnära uterum, lekmiljö, mötesplats och utsikt.**³ Indelningen är schematisk – en gård kan självklart innehålla fler funktioner än en – om det finns plats till det. Här följer en kortare förklaring av gårdarnas roller:

1. Walter Bauer (1948). *Trädgårdskonst. Den moderna trädgårdens och parkens form.* s. 425

2. Här har jag tagit de begrepp som Eva Kristensson använder. En sammanfattning av Eva Kristenssons doktorsavhandling (2007) heter: *Bostadsgården. Vardagsrum, lekplats, mötesplats och utsikt.* 2007 s.9

3. Dessa termer eller begrepp används av Eva Kristensson. Jag anser att dessa stämmer bra in på de funktioner som kan återfinnas i stjärnhusens innergårdar.

I det **bostadsnära uterummet** förekommer aktiviteter som underlättas av just närheten till bostaden, som till exempel sola, grilla, odla blommor och grönsaker. Gården fungerar som en villaträdgård och ett förlängt vardagsrum. Helst ska gården erbjuda fler olika sittplatser och ytor för dessa olika aktiviteter. Mötesplatserna blir begränsade om de ligger för nära de privata uteplatserna. Risken är att hela gården känns privat. Professor Erik Lundberg, beskrev gårdens roll som bostadsnära uterum på 1940-talet på följande sätt:

”Trädgården skall med andra ord på ett smidigt sätt anpassa sig till vårt dagliga liv, erbjuda oss trevnad, vila, vederkvickelse och skönhet. Den får därför inte i första rummet vara anlagd med tanke på ett formens motiv, utan formen skall vara anpassad efter den effektiva användningen och danas helt med denna.” /.../ Ett fri-luftsrum skall danas med plats för vila, lek och samvaro, med lagom svalkande skugga, rikligt med sol och ljus samt med sommarens fågring tillvaratagen och koncentrerad, gärna också med inslag av praktisk nytta i form av frukt och grönsaker. Det gäller då att planera så att lägges på rätta, ändamålsenliga platser och så att möjligheterna på bästa sätt utnyttjas.”⁴

En bostadsgård, som är en utpräglad **lekmiljö** är oftast, men inte alltid, stor. Lekplatser och lekar kräver plats och i en bra lekmiljö ska barn i olika åldrar kunna leka parallellt med varandra. Leken är ofta det som sammanför människor med varandra. En nackdel är att för mycket lek på en liten, stensatt gård orsakar mycket buller – men ju mer grönska desto mer dämpas ljudet.

4. Erik Lundberg (1948). *Trädgårdskonst. Den moderna trädgårdens och parkens form.* s. 103

För en gård, som i första hand fungerar som en **mötesplats**, spelar storleken mindre roll. En liten gård underlättar social stimulans – det är helt enkelt svårt att “undvika” varandra – genom att öka chansen för de spontana mötena. I en rymlig gård, däremot, finns det möjlighet för flera sociala aktiviteter samtidigt, som i sin tur leder till sociala kontakter. Det finns plats för flera alternativa sittplatser.

En gård kan fungera som **utsikt** – här har storlek marginell betydelse. Istället betyder skötsel desto mer. De flesta människor vill se ut på en välskött gård med mycket grönska, gärna fruktträd och andra blommande växter – och igen – ju större gård, desto mer plats för växter.

Resultatet av Eva Kristenssons avhandling, visar en tydlig tendens mot att storleken spelar en klar roll.

Vad innebär detta egentligen för stjärnhusens innergårdar? Går det att rymma fler än en funktion per gård? Hur används gårdarna egentligen idag? Till att börja med ges svaret på den sista frågan: de används mer eller mindre som utsikt och som lekmiljö för de minsta barnen. Mer erbjuder innergårdarna inte dagens invånare.

Funktionen som **bostadsnära uterum** är för närvarande nästan frånvarande. De privata uteplatserna är vanligtvis inte använda till egen odling. Endast sparsamt förekommer det att privata växter är planterade i anslutning till uteplatserna. Det är förståeligt, eftersom gårdens konkurrenskraftiga buskage växer ända fram till uteplatsernas staket. Det skulle också innebära en svårighet för de som sköter gårdarnas växter – var går gränsen mellan ”privata” växter och gemensamma?

Det finns även en önskan om att kunna odla grönsaker och örter på gårdarna. En lösning skulle kunna vara att ordna flyttbara odlingslådor, som ställs ut på de gårdar där behovet av odling finns.

Rollen som **mötesplats** är idag mindre bra – när det gäller att “aktivt” mötas; sitta och fika ute till exempel. Det finns sparsamt med möbler att sitta på – totalt finns det sju stycken armstödslösa, gulmålade och rätt slitna bänkar. Av dessa sju bänkar, är det fem som ligger i anslutning till sandlådorna. Två av bänkarna står uppställda för sig själva. Sitter man på bänken – är det för att övervaka sitt barn. Det är också för kort avstånd till de privata uteplatserna för att bänken ska kännas som en trevlig mötesplats. Bänkarna står öppett och utsatt – den intima rumsligheten finns inne på de privata uteplatserna, som skyddas av höga buskar och inte runt de sociala mötesplatserna.

Hur var det då förr? Erik Sandberg, boende i ett av stjärnhusen och som länge arbetade med att sköta Olle Engkvists hyresträdgårdar berättar: “På våren bars utemöblerna ut. Det var vita träsoffor och bord som fick ny färg varje år.”

Idag finns bara de ganska tråkiga senapsgula sofforna kvar – bord saknas helt. För att gårdarnas roll som **mötesplats** ska fungera, bör det finnas tillgång till flera samlade sittplatser – soffor, stolar och bord – med en ombonad rumslighet och med ett större avstånd till uteplatserna. Möblerna borde också vara flyttbara, så att det går att välja att sitta i sol eller skugga.

De leksugna barnen erbjuds en ganska mager **lekmiljö**. Sandlådorna kan bara locka de allra minsta. Det finns inte ens några bakbord, och det har lagts ned för lite omsorg på den omgivande markbeläggningen. Den omtanke som trädgårdsarkitekterna ursprungligen la ned på utformningen av barnens lekytor, har försvunnit under årens lopp.

Till sist, innergårdarnas roll som **utsikt** – en funktion, som jag tolkar det, har en stor betydelse – både förr och nu. Alla lägenheter har en balkong där man kan sitta, sola och till exempel odla i krukor. Eller så kan man bara njuta av utsikten över

sin gård, höra barn leka och fåglar kvittra. Gårdarnas roll som utsikt finns där – men den behöver förbättras. Här kommer växtligheten återigen in. Genom att öka det gröna materialet och ge invånarna “färg, stoff, linje, rytm” i ökad grad kan funktionen som utsikt få en ökad betydelse.

Som det har diskuterats ovan, behöver alla dessa roller förbättras. Eftersom gårdarna är små och alla funktioner inte kan få plats, utan att det blir för plottrigt, kan ett alternativ vara att renodla de individuella gårdarnas roller. Detta görs genom att välja en eller två av rollerna och fokusera på dessa vid gestaltningen av gårdarna – med den fria förnyelses som grundtema. Att samla funktionerna, istället för att sprida dem, är också något som bör göras.

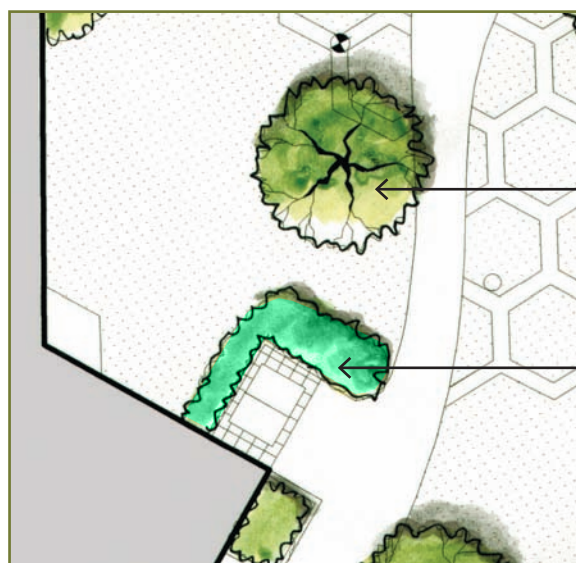
åtgärdsförslag

Till slut, följer här mina förslag på hur gårdarna ska förnyas. På planerna illustreras hur växtligheten ser ut tio år efter planteringen. Jag ger oftast inga direkta förslag på växtsorter, utan det är främst en känsla och en volymskapande effekt som jag vill förmedla.

För att skilja mellan befintlig och föreslagen växtlighet, är den gamla vegetationen mörkt grönfärgad och den nya, icke-befintliga, ljusgrön.

Genomgående bör de flesta av de stora nyponrosorna tas bort och ersättas med nya sorter. Se även förklaringen nedanför.

Förutom de föreslagna ändringarna, behöver cykelställens placeringar ses över. Det är rätt uppenbart att dessa har satts in utan närmare eftertanke på placering. I vissa fall är det cykelstället som dominerar gårdens uterum. Likaså behöver uteplatsernas staket bytas ut mot ett tidsenligare och smäckrare. Ursprungligen fanns det höga insynsskydd i form av vassmattor mellan uteplatserna. Något liknande skulle vara praktiskt att ha även idag.

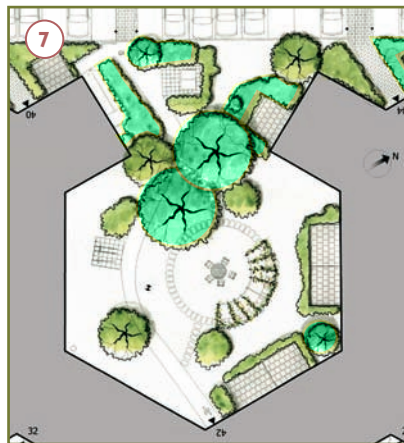
För att skilja mellan befintlig vegetation och förslag, har en färgkodning använts:

Mörkgrön färg = Befintlig växtlighet

Ljusgrön färg = nytt träd eller ny buske

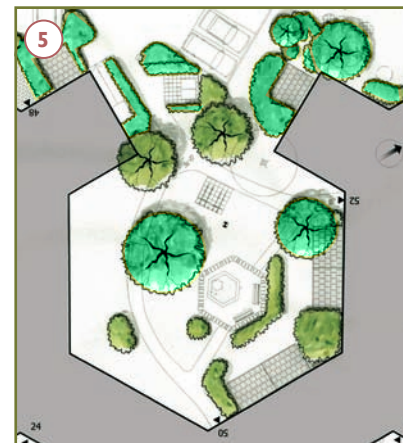
Förslag gård 8
"hagtorns-gården"

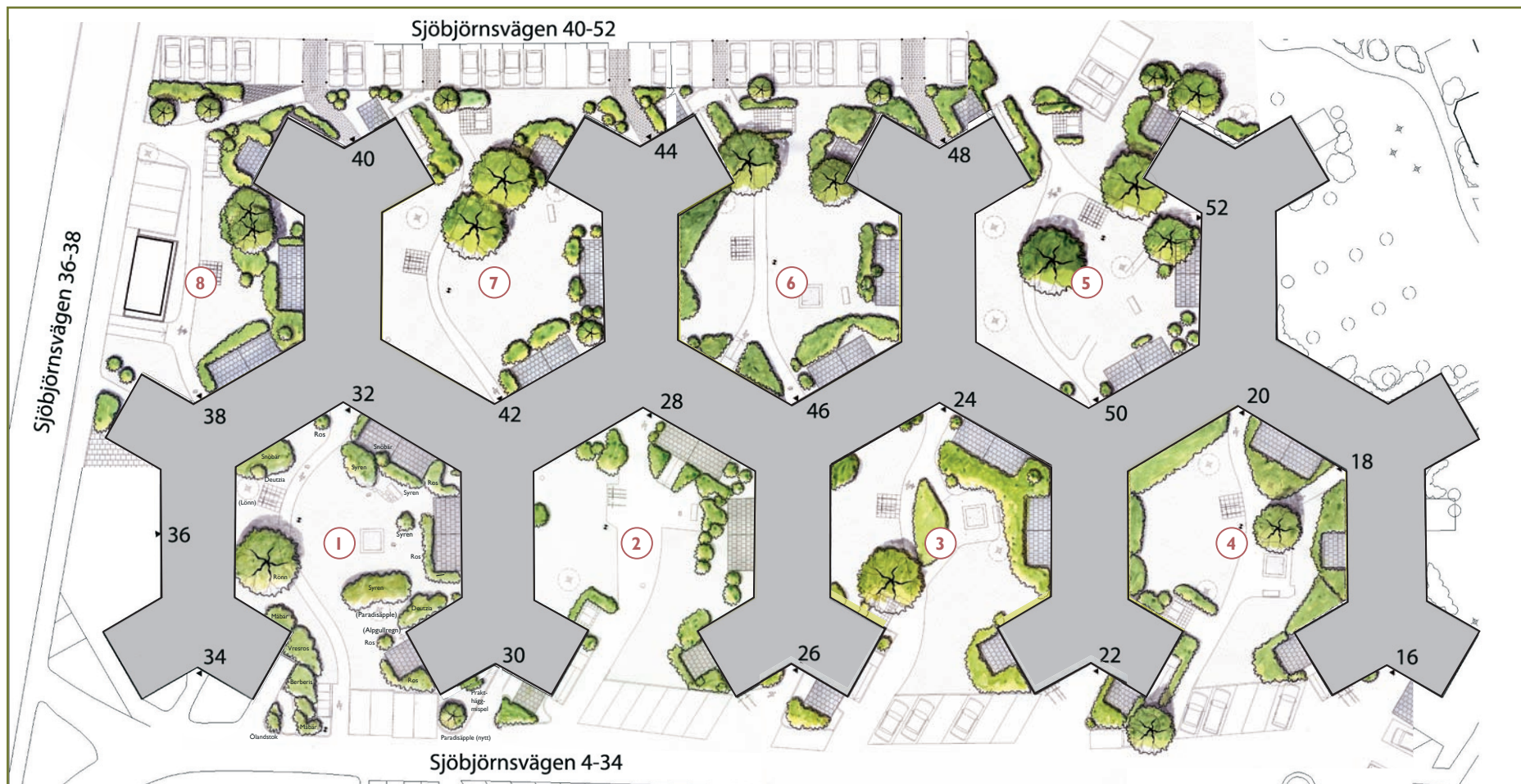
Förslag över gård 7
"björkdunge-gården"

Förslag gård 6
"vingnöts-gården"

Illustrationsplan över gård 5
"björkkulle-gården"

Översiktsplan över stjärnhusens innergårdar som visar befintlig situation. De separata planerna är förslagen på förnyelse. Mörkgrön färg är befintlig växtlighet och ljusgrön föreslagna växter.

Förslag gård 1
"syren-gården"

Förslag gård 2
"hexagon-gården"

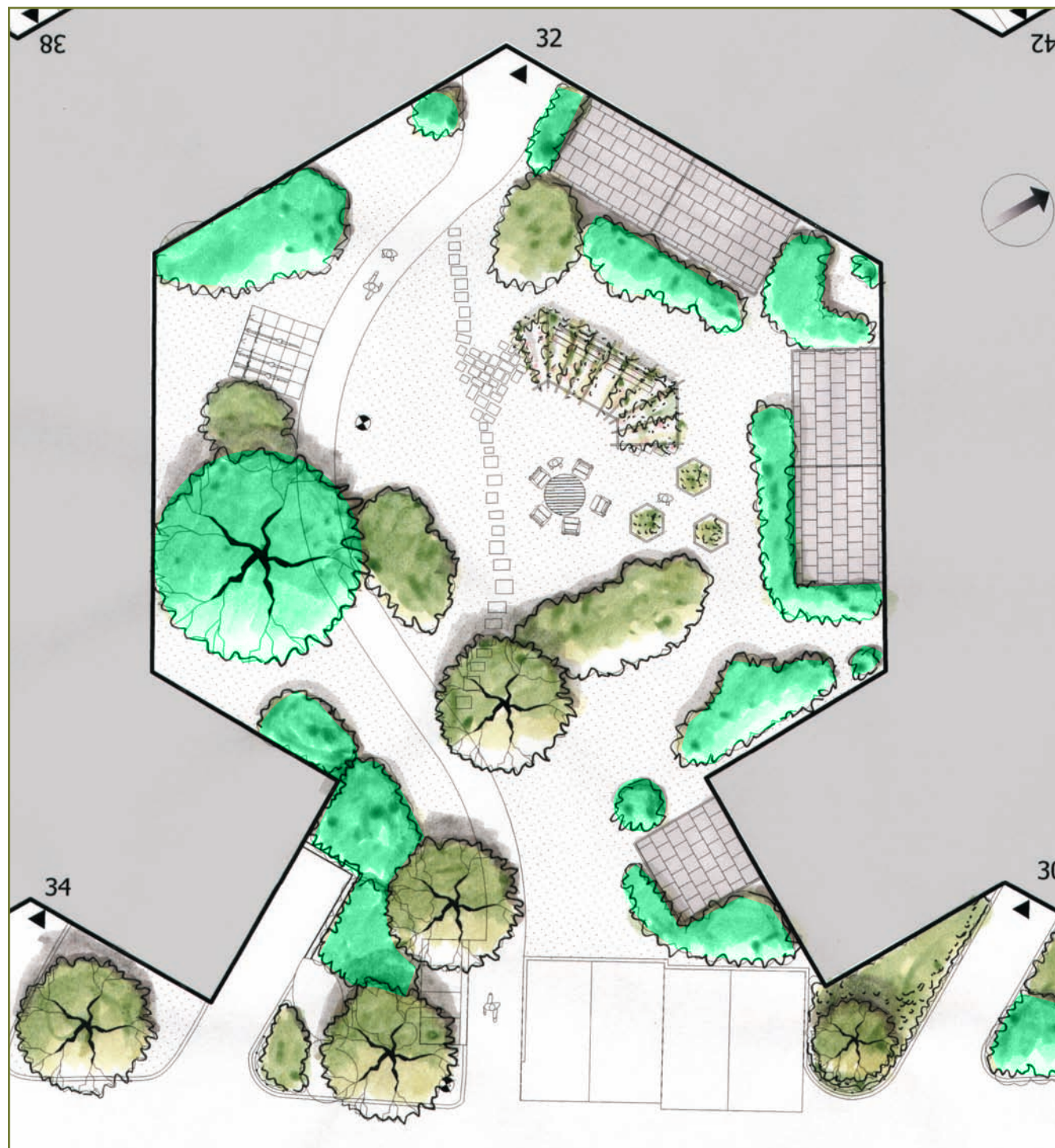

Förslag gård 3
"rosen-gården"

Förslag gård 4
"pelarasp-gården"

gård nr. I ”syren-gården”

Förslag över gård I, skala 1:200

Funktion: bostadsnära uterum och mötesplats

Karaktär: ombonat

Fasadfärg: vit

Förslaget på förnyelse går ut på att återskapa den ursprungliga rumskänslan. Två karakteristiska element från 1946 års gestaltning – pergolan och trampstenarna – tas tillbaka. Rumskänslan förbättras när pergolan, tillsammans med inramande buskar, formar ett mindre rum. Här finns det plats för en trädgårdsgrupp, som placeras fritt i gräset. Under pergolans gröna tak finns det ytterligare sittplatser i form av två soffor. Pergolan är enkelt, men stabilt konstruerad av trästörar.

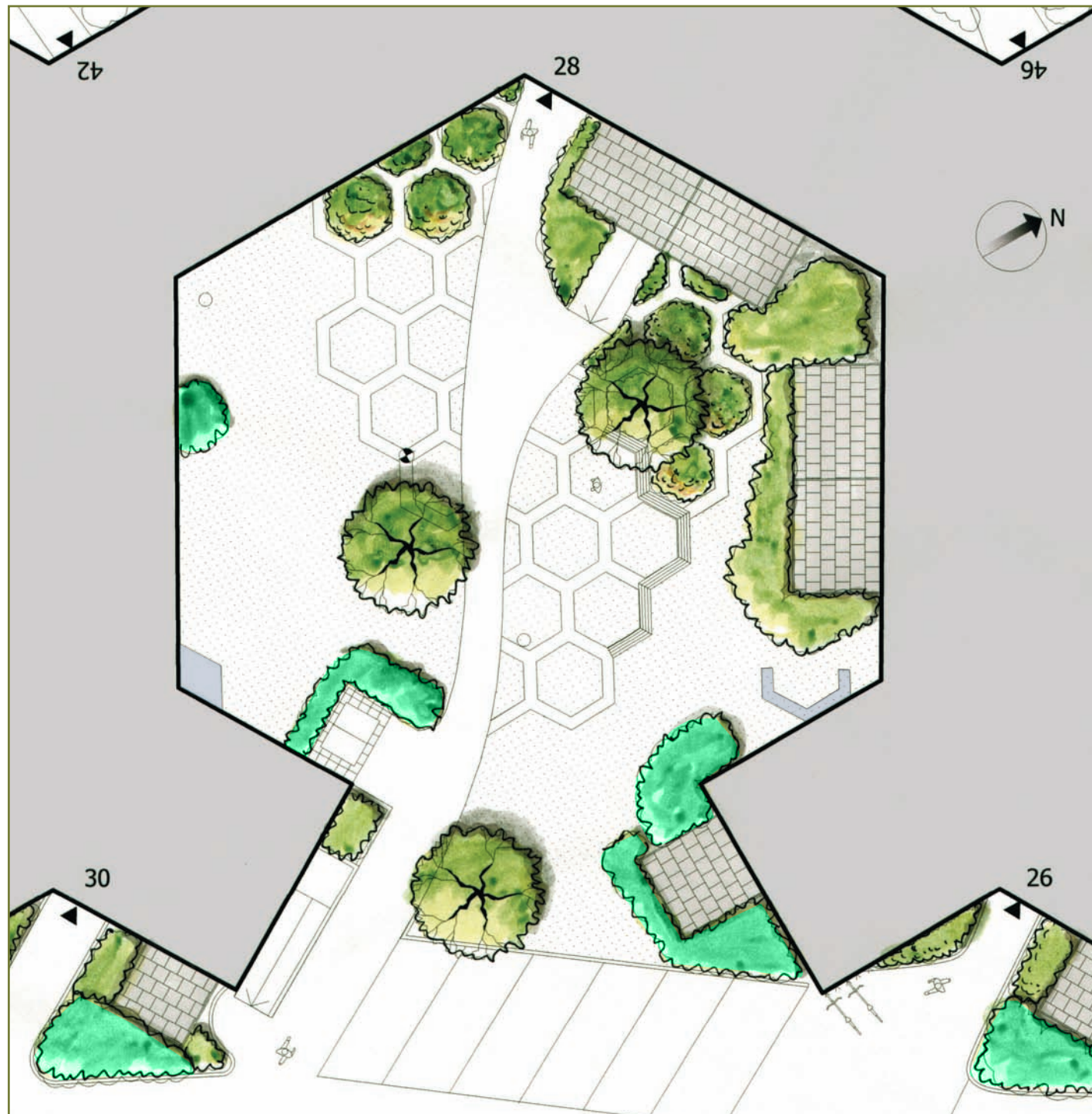
Ute på den rest av förmarken, som finns kvar, planteras tre mindre träd. Ett flerstamigt träd utanför port nr. 34 och två mindre prydnadsträd vid sopbehållarna. Tåliga, marktäckande perenner planteras i de små ytorna ute vid entréerna. Ett lågt, svart järnräcke sätts upp mot bilparkeringen och i hörnorna ut mot gatan. Inne på gården föreslås det plantera två mindre prydnadsträd.

Gårdens befintliga busksortiment behålls till stor del. Det stora bondsyrenbuskaget i mitten av gården byts ut mot vita syrener och även de innersta syrenera tas delvis bort. Buskar som olika förädlade sorter av syren och syrenhortensia föreslås ersätta bondsyrenerna. Tillsammans med träderna ger de nya buskarna en större årstidsvariation. Rosensortimentet inne vid uteplatserna byts ut till några av de ursprungliga parkrosorna, som till exempel pimpinellros. Klätterväxter – klätterrosor och klematis – sätts vid pergolan. I specialbyggda, hexagonformade planteringslådor, finns det möjlighet till egen odling av örter, sommarblommor och grönsaker. Lådorna kan flyttas mellan gårdarna, när/om behoven av odling ändras.

Inspirationsbilder

gård nr. 2 "hexagon-gården"

Funktion: mötesplats och utsikt
Karaktär: markbeläggning som dominerar, perenner
Fasadfärg: grön

Det karakteristiska mönstret på "hexagon-gården" – eller tvättstugegården, som den vanligtvis kallas – är sedan länge borta. Några få rester av mönstret går fortfarande att hitta inne i gårdens hörnor. Stickprov har även visat att fler av hexagonerna finns bevarade djupt under grässvålen.

Förslaget bygger på att de få kvarvarande hexagonerna får vara kvar – som ett "arkeologiskt minne" – och att nya hexagoner tillkommer. Men i motsats till den ursprungliga gestaltningen av Per Friberg, täcks inte hela gårdens yta av mönstret. Hexagonerna, som konstrueras av marksten, fylls både med gräs och med växter. Vårlök och perenner planteras i hexagonerna närmast port nr. 28 och vid nedgången till tvättstugan. Perennerna är allt ifrån skuggtåliga marktäckare till ståtliga solitärer.

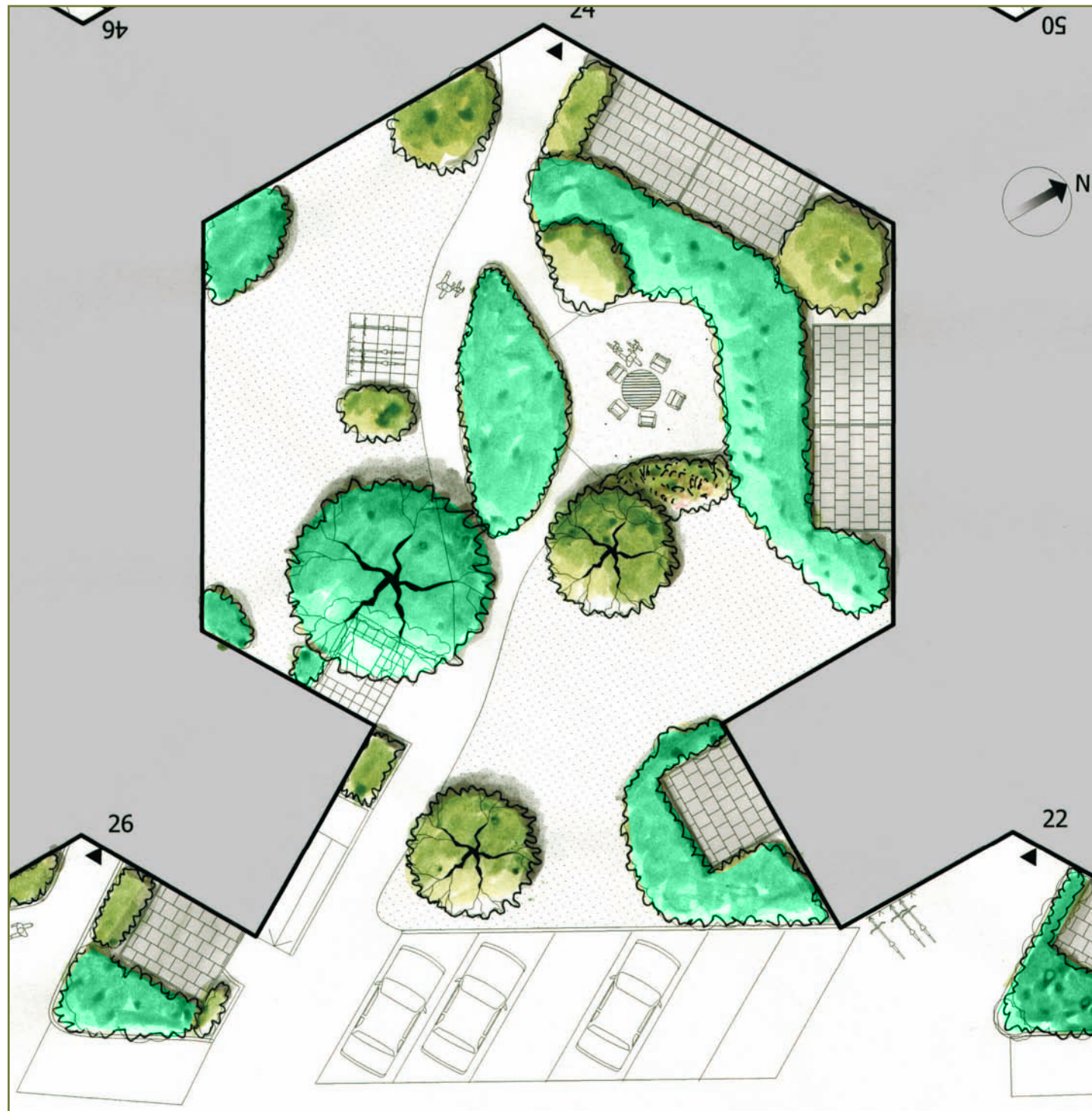
En z-formad långbänk fungerar som sittplats och rumsavgränsare. På gården föreslås även att tre mindre prydnadsträd planteras för att öka rumskänslan. Den befintliga cykelparkeringen flyttas ut till gaveln.

Förslag över gård 2, skala 1:200

Inspirationsbilder

gård nr. 3 ”rosen-gården”

Förslag över gård 3, skala 1:200

Funktion: mötesplats och utsikt
Karaktär: trädgårdskänsla med rosor, rosor och rosor
Fasadfärg: vit

Gårdens nuvarande rumskänsla är bra och den ursprungliga gestaltningen är så gott som oförändrad. Som förslag på ytterligare förbättring av rumskänslan, kan två mindre prydnadsträd planteras inne på gården. I förslaget har sandlådan tagits bort och ersatts av en trädgårdsgrupp. De befintliga vildrosorna (*Rosa canina/dumalis*), som finns vid terrasserna, ersätts av sorter från den ursprungliga växtlistan.

Den centrala, njurformade rabatten med rabattrosor behålls. Rosorterna här bör vara av äldre typer. Till exempel kan rosen 'Kirsten Poulsen', från 1946 års växtlista, användas.

Inspirationsbilder

gård nr. 4 ”pelarasp-gården”

Förslag över gård 4, skala 1:200

Inspirationsbilder

Funktion: lekplats och utsikt
Karaktär: ombonad lekmiljö med visuell fägring
Fasadfärg: grön

Gård nummer fyra har, liksom den föregående gården, en välbevarad ursprungsgestaltning. Det är viktigt att ta vara på detta och inte lägga till för mycket onödigt. Förslaget bygger därför i första hand på att återplantera pelarasparna. Två stycken av dessa karaktärsträd sätts på innergården – en ut mot parkeringsplatsen och en inne på själva gården.

En praktrabatt är det enda tillägg som skiljer sig från ursprungsförslaget. Detta tillägg motiveras av att gårdens befintliga gröna material – trots att det är ursprungligt – ger lite stimulans till sinnesupplevelsena. Det finns ett glapp mellan rums- och sinnesupplevelse i denna gård. Däremot utgör det återhållna och modesta busksortimentet en lugn fond åt perennrabattens färgprakt. Här kan man följa årstidens växlingar, med betoning på höstfägring.

Sandlådan kompletteras med lekmöbler och den befintliga soffan byts ut mot en svängd soffa. Gränsen mellan gräs och sittplats rättas till så att en jämn och fin kurva formas.

gård nr. 5 ”björkkulle-gården”

Förslag över gård 5, skala 1:200

Inspirationsbilder

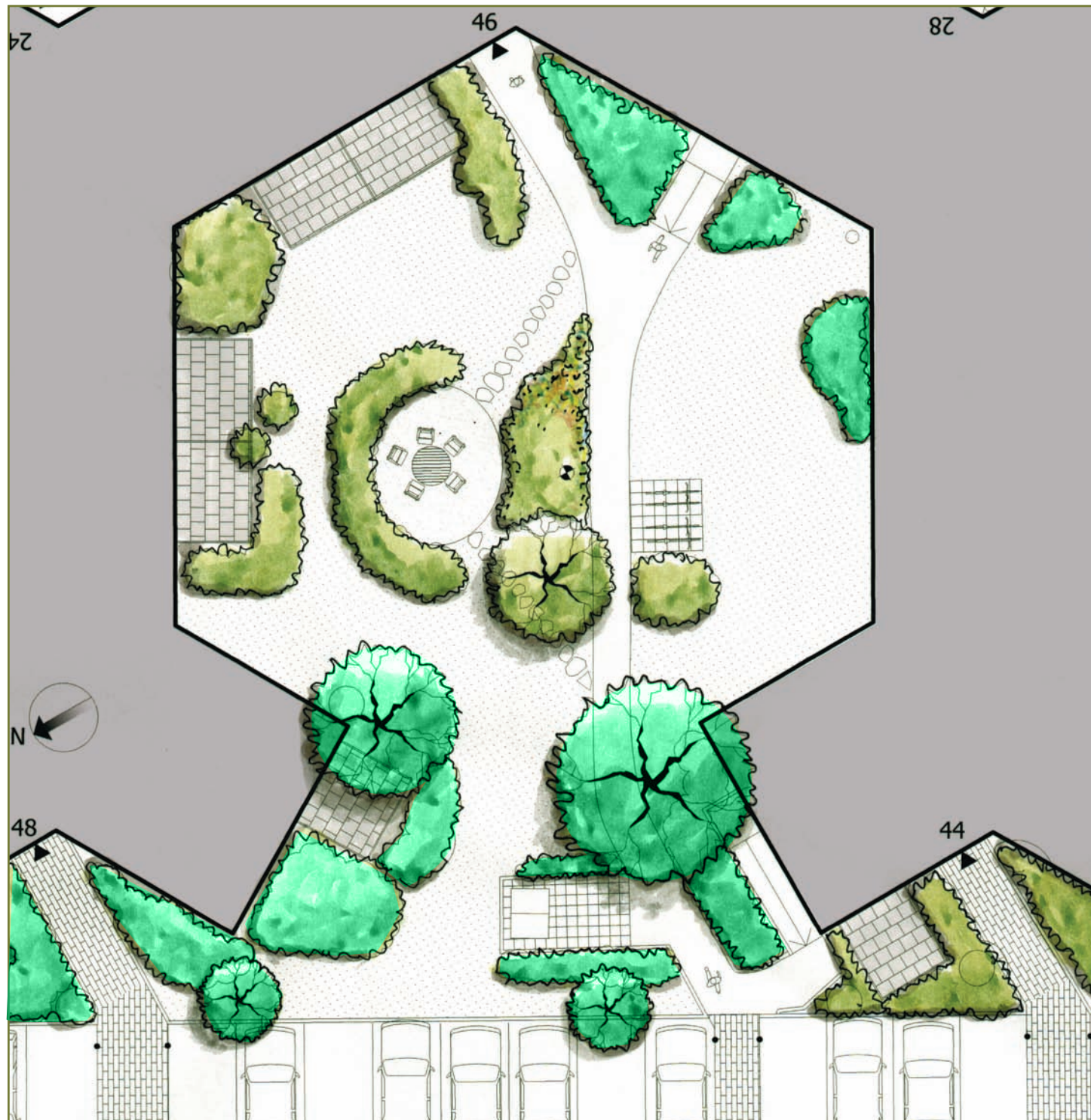
Funktion: lek miljö och utsikt

Karaktär: naturligt

Fasadfärg: vit

Gården är en av de gårdar som saknar någon funktion. Det finns ingen rumslighet i gården och växtmaterialet är – förutom ett vackert, men inklämt äppelträd - väldigt påvert. De två kvarvarande björkarna (två av fem ursprungliga träd) har vuxit sig väldigt stora. I förslaget föreslås att björken, som står närmast fasaden, tas bort. Istället sätts två nya björkar på gården. Centralt, uppe på kullen, formas en lekplats med en större sandlåda och bakkbord. Lekytan avgränsas med gångstenar lagda i en hexagonform. Det finns även plats för att lägga till fler lekredskap på själva kullen. Lekytan avskärmas mot terrasserna av en friväxande häck. Två bänkar för de som passar barnen finns på häckens insida. Större delen av de befintliga buskarna byts ut mot parkrosor, syren och andra blomstrande buskar.

gård nr. 6 ”vingnöts-gården”

Funktion: mötesplats
Karaktär: berså och perenner
Fasadfärg: grön

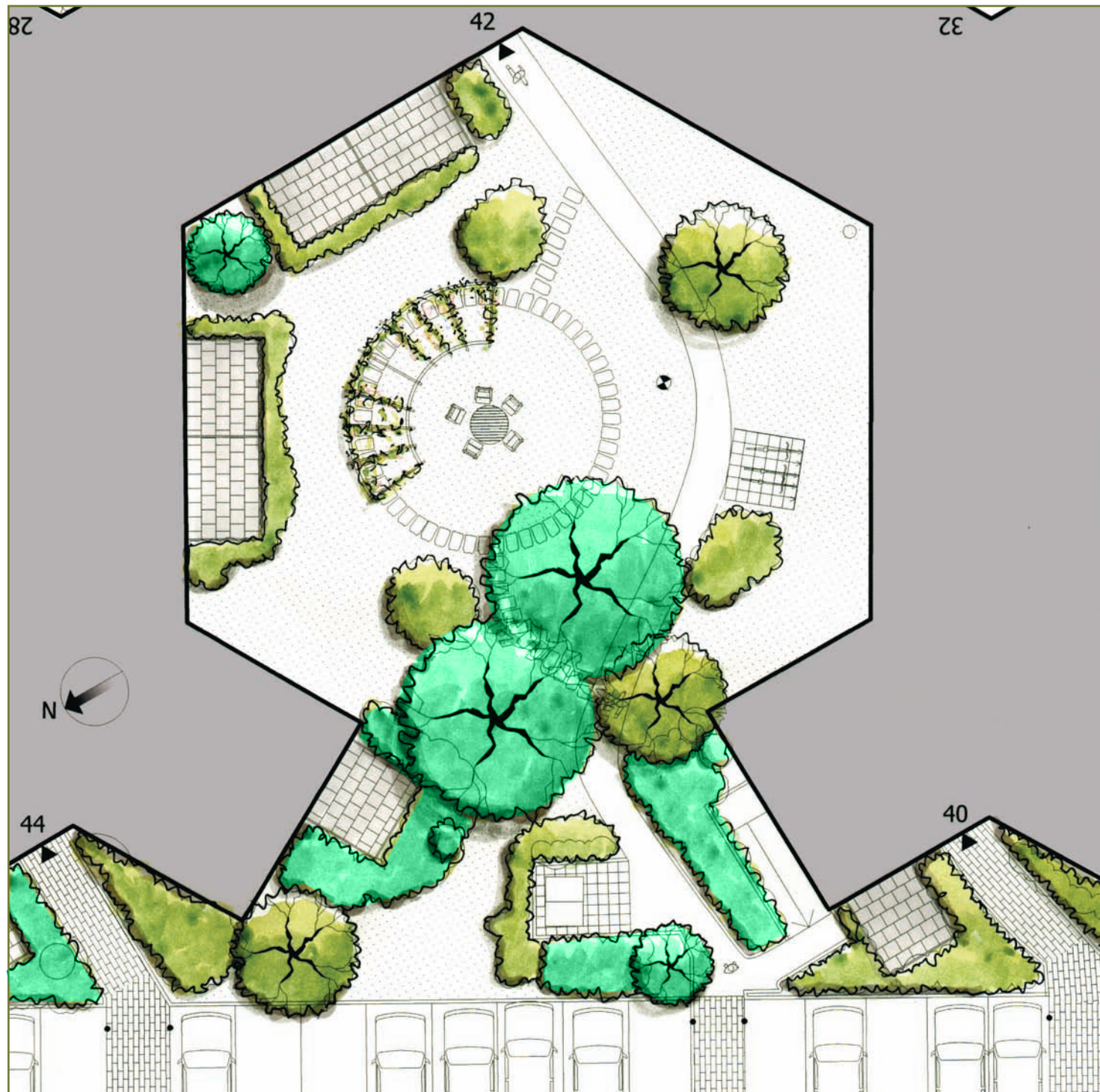
Gård nummer sex får en central, omgärdad plats. Här finns det plats för en stor trädgårdsgrupp. Sittplatsen avskärmas mot de privata uteplatserna med en rund häck. En bred perennrabatt sträcker sig mellan sittplatsen och gångvägen. En stig av trampstenar leder in till sittplatsen från två håll.

Förslag över gård 6, skala 1:200

Inspirationsbilder

gård nr. 7 ”björkdunge-gården”

Förslag över gård 7, skala 1:200

Funktion: mötesplats

Karaktär: behaglig miljö för möte och rekreation

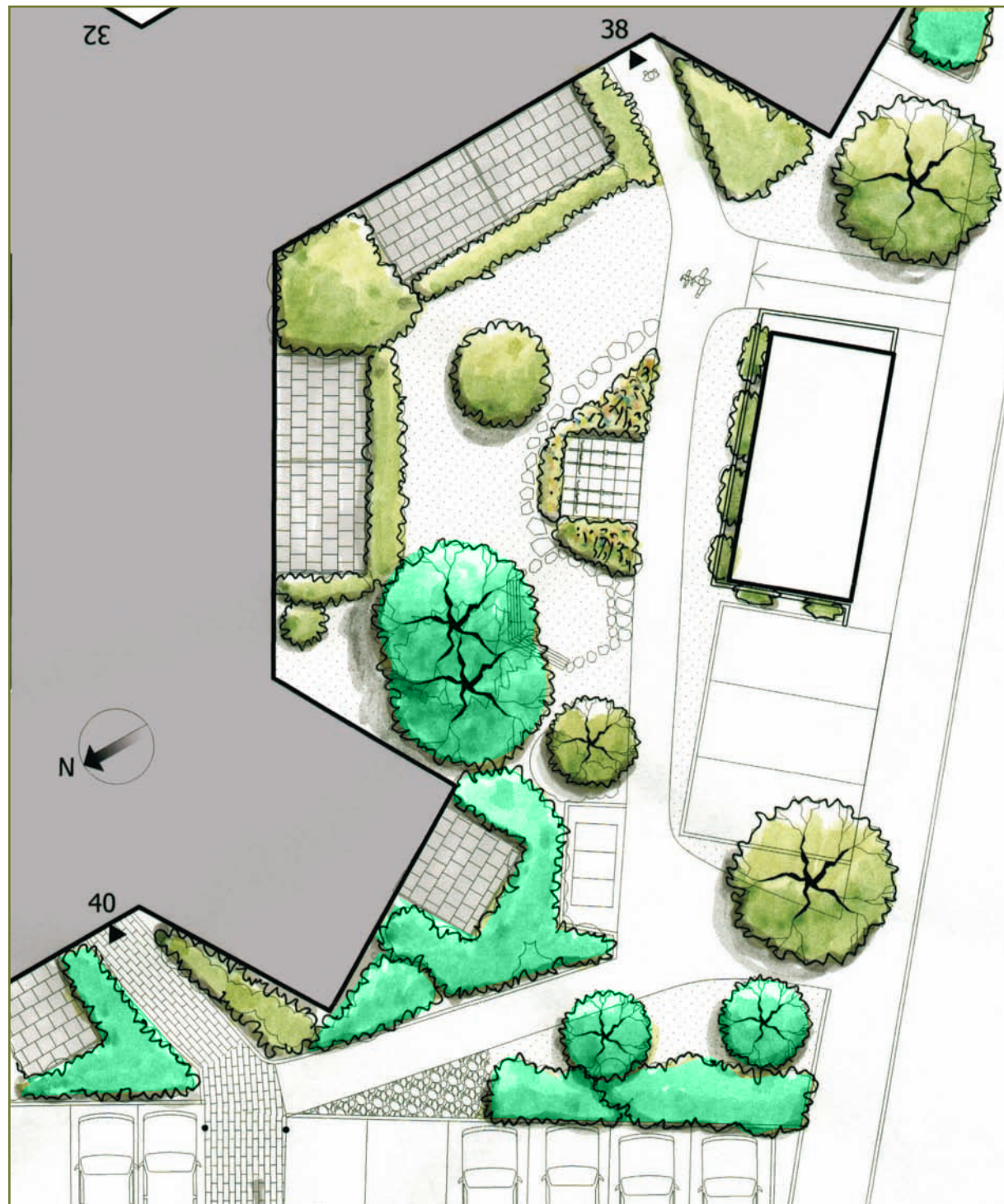
Fasadfärg: vit

Om möjligt, så saknar gård nummer sju ännu mer rumslighet. För att förbättra den föreslås en central och cirkulär plats. Platsen avgränsas mot terrasserna med en cirkelformad pergola. Trampstenar fullföljer cirkelformen. En eller två sittgrupper får plats på ytan. Klättrväxter planteras så att pergolan täcks av blommor under en stor del av säsongen.

Inspirationsbilder

gård nr. 8 ”hagtorns-gården”

Förslag över gård 7, skala 1:200

Funktion: främst utsiktsplats
Karaktär: perennrabatt med mindre sittplats
Fasadfärg: vit

Gård nummer åtta är den enda av innergårdarna som inte är ”hel”. I tillägg till detta, har gården ytterligare halverats av ett stort grovsophus och en parkeringsyta. Gårdens storlek gör det svårt att få plats med några funktioner med kvaliteter. De stora och välväxta hagtornsträden ger gården en välbehövlig fägnad, både på försommaren vid blomningen och på hösten, när bären lyser klarröda. Som kompensation till utsikten mot soppuset, ersätts de befintliga rosenplanteringarna av buskar och perenner. Dessa ger en visuell upplevelse och även möjlighet att följa årstidernas växlingar.

En mindre sittplats under hagtornsträden föreslås – en trampstensstig leder in till bänkarna. Sittplatsen avskärmas mot sopbehållarna av buskar och ett litet flerstamigt träd.

Det idag centralt placerade cykelstället kläs in med spaljéer och klättrväxter. Grovsopuset bör även det kläs in med klättrväxter.

Inspirationsbilder

reflektioner – eller letandet efter bikakornas genius loci

Det här examensarbetet har varit som att åka en berg-och-dalbana. Under startfasen förstod jag ganska snart att förhoppningen att hitta ett digert arkivmaterial med massor av spännande skisser och ritningar, var alldeles för optimistiskt. Efter att ha letat i olika arkiv, hade jag till slut i alla fall fått ihop material, så att arbetet kunde påbörjas. Att jag fick tag på kopior av Per Fribergs skisser till stjärnhusen gjorde mig väldigt glad. Ett stort tack till Klaus Stritzke och de andra på Sven A Hermlin AB.

En av mina första förhoppningar med det här examensarbetet, var att få tid att tränga djupare in i den grundläggande idén bakom en känd landskapsarkitekts arbete. Ett annat önskemål var att få jobba så mycket som möjligt med växtgestaltning – både med att få en förståelse för 1940-talets trädgårdskonst och att få tillföra det som bostadsrättsföreningen helst önskade – blomsterfärgning! Men, när jag väl hade fått en djupare inblick i 1946-års gestaltning och dess bakomliggande "filosofi", började det kännas fel att lägga till för mycket av det sista. Det är verkligen en svår konst att lägga till något utan att förstöra trädgårdens, eller vad det nu kan vara för utemiljö, genius loci.

När jag väl började gräva i arkiven och söka efter information – ett tag var det av vilken typ

som helst – om stjärnhusen, slogs jag tidigt av hur lite det fanns om själva trädgårdarna och hur oändligt (kändes det som) med information om byggnaderna. Det är först nu jag har insett hur mycket ritmaterial och skisser som måste ha försvunnit från arkiven – när det har handlat om trädgårdskonst. Byggnadsritningar och handlingar har alltid haft en större status. Förhoppningsvis är den statusen idag utjämnad.

Det är också slående att ju mer jag kom in i skrivandet, desto mer löste det frågor som jag hade gått och funderat på. Kanske var det beroende på att jag genom att skriva – såsom Sven-Ingvar Andersson diskuterade i sin artikel om bevarandepprinciper – kom djupare in i stjärnhusens innergårdars "innersta själ". Men, jag måste erkänna, den var svår att finna till en början...

Under det här halvåret, som jag har arbetat med stjärnhusens utemiljöer, har jag fått en viss inblick i hur en stor bostadsrättsförening ser på sina utemiljöer. Rationellt och med en liten känsla för träden och buskarna. Antingen skuggar de för mycket eller så skräpar de ner. Vad träden och den övriga växtligheten verkligen ger de som bor i husen, är inte alltför uppskattat – förutom i bostadsannonserna. Då först sätts ett värde på att lägenheten har en utsikt mot en grön innergård!

Ska man då alltid kompromissa, när man gestaltar en gemensam utemiljö? Hur drar man gränsen mellan det absolut praktiska och lättskötta, som oftast är bostadsrättsföreningens "krav" och en mer estetisk och skötselkrävande gestaltning? Jag tycker att det finns ett stort ansvar bland oss landskapsarkitekter att se till så att nästa generation också får njuta/eller inte njuta av träd och buskar.

Här kommer också en annan aspekt in vid gestaltning av utemiljöer. De funktioner, som vi har idag och som jag har tagit upp med hänsyn till stjärnhusen – hur ser dessa ut om bara tio år? Det ansvaret att ta med en sådan framtidsvision, ser jag som mycket utmanande. Vid gestaltningen av stjärnhusens innergårdar lämnade jag denna aspekt åt sidan – för denna gång.

Till sist, så har jag även insett att sitta hemma och gneta i ensamhet inte är något för mig. Nu vill jag ut i en stimulerande miljö och – tillsammans med andra – rita framtidens bostadsgårdar!

Ylva Kjellin, oktober 2007

referenslista

Arkiv & bildkällor

Arkitekturmuseets arkiv – fotografier, s. 9, 10, 11, 12, 17, 26, 28, 30, 32, 42, 43.

Brf. Sjärnhusens arkiv. *Stjärnhusbebyggelsen i kvarteret Akterspeglén, Gröndal*. Folder daterad 1 oktober 1947. Urklipp från foldern, s. 11, 12, 21.

Annika Bäckes arkiv, Hägerstens Hembygdsförening – fotografier, s. 17, 28,

Sven A Hermelin AB – ritningsförteckning, se sid. 22.

Böcker

Andersson, Thorbjörn (2005), *The Architecture of Per Friberg*.

Andersson, Thorbjörn (2000). Erik Glemme (1905–59) och Holger Blom (1906–96), *Svensk trädgårdskonst under fyrahundra år*.

Asplund, Gunnar, m.fl. (1931). *Acceptera*.

Silow, Sven; Enander, Mats; Johansson, Christian (1990), *Arkitekter berättar om arkitekturens ytor*.

Engkvist, Olle (1949), *Olle Engkvist Byggmästare*.

Hauxner, Malene (1993), *Fantasiens have*.

Lundberg, Erik, m.fl. (1948), *Trädgårdskonst. Den moderna trädgården och parkens form*.

Persson, Bengt och Persson, Agneta (1995), *Svenska bostadsgårdar 1939–59*.

Rudberg, Eva (2000), Vardagens utopier. *Utopi & verklighet. Svensk modernism 1900–1960*, Widenheim, C och Rudberg, E. (red.), Utställningskatalog, Moderna museet.

Avhandlingar och kompendier

Gustavsson, Eva (2001), *Trädgårdsideal och kunskaps-syn*. Doktorsavhandling, institutionen för landskapsplanering, Alnarp.

Lagerström, Tomas (u.å.), *Växterna och dynamiken*. Kompendium, Sveriges Lantbruksuniversitet, Ultuna.

Tidskrifter

Andersson, Sven-Ingvar (1993), Principper för bevaring. *Landskap* 1993: 5/6.

Backström, Sven och Reinius, Leif (1945), Nya smalhus. *Byggmästaren* 1945:10.

Backström, Sven och Reinius, Leif (1947), Kv. Akterspeglén, Gröndal. *Byggmästaren* 1947:26.

Kihlberg, Brita (1983), Hyresvillorna i Gröndal. *Stadsvandringar* 1983:6. Stockholms stadsmuseum.

Mossige-Norheim, Randi (1992). Gör det med smak. *Utblick Landskap* 1992:3.

Näsström, Gustaf (1949), Småstäder i Storstockholm. Gröndals stjärnhus skapar ny stadsbild. *Stockholmstidningen*, 27 december, 1949.

Okänd. (1952), Tycker barn om att leka i kvarteret? *Dagens Nyheter*, 24 mars, 1952.

Elektroniska referenser

Roos, Britta och Gelotte, Hanna (2007), *Hej bostad. Om bostadsbyggande i Storstockholm 1961-1975*. http://62.80.203.114/upload/dokument/publikationer/M/Miljo_ovrigt/lowres_HEJBO-STAD_2004.pdf (2007-09-04).

Socialdemokraterna. *Socialdemokraternas och den svenska arbetarrörelsens historia*. http://www.socialdemokraterna.se/Templates/Page_____6591.aspx (2007-09-04).

Stockholms översiktsplan, *Kulturbistoriskt värdefulla miljöer*, <http://www.sbk.stockholm.se/OPtext/PDF/Sid%20146-164.pdf> (2007-09-04).

Svensk Kulturväxtdatabas (<http://skud.ngb.se/>).

Waern, Rasmus (2001), *Post-War Architecture*, <http://www.swedcham.com.br/pdf/Sweden%20architecture.pdf> (2007-09-04).

Wikipedia, *Smalhus*, <http://sv.wikipedia.org/wiki/Smalhus> (2007-09-04).

Muntliga källor

Bäckström, Karin (personligt samtal december 2006)

Friberg, Per (personligt samtal maj 2007)

Sandberg, Erik (personligt samtal mars 2007)

Stritzke, Klaus, (personligt samtal mars 2007)

bilaga I – växtlistor 1946 och 2007

Jag har sammanställt de växter som kan återfinnas på 1946 års planer och växtlistor. Det går inte att fastställa vad som verkligen blev planterat. Listorna är, liksom planerna, märkta med "gäller ej".

De latinska namnen har ändrat sig sedan 1946, därför finns både de äldre namnen och dagens latinska namn listade. Detta gäller bara för de gårdar som har någon typ av växtförteckning kvar från 1946.

De latinska namnen är hämtade ur Svensk Kulturväxtdatabas (<http://skud.ngb.se/>).

Växtförteckning till gård nr. 1, 1946

Latinskt namn 1946	Latinskt namn 2007	Svenskt namn	Antal (1946)
Träd			
Acer ginnala	Acer tataricum ssp. ginnala	ginnalalönn	
Acer platanoides	Acer platanoides	skogslönn	2
Crataegus monogyna splendens	Crataegus monogyna	trubbhagtorn	1
Malus var. eleyi	Malus (purpurapel-gruppen) 'Eleyi'	sort av purpurapel	1
Populus simonii fastigiata	Populus simonii 'Fastigiata'	häckpoppel	3
Robinia pseudoacacia	Robinia pseudoacacia	robinia	1
Buskar			
Amelanchier canadensis	Amelanchier lamarckii	prakthäggmispel	6
Berberis thunbergii	Berberis thunbergii	häckberberis	5
Chaenomeles japonica	Chaenomeles japonica	liten rosenkvitten	7
Cornus alba sibirica	Cornus alba 'Sibirica'	korallkornell	7
Cotoneaster acutifolia	Cotoneaster lucidus	häckoxbär	3
Cotoneaster bullata	Cotoneaster bullatus	rynkoxbär	3
Crataegus monogyna	Crataegus monogyna	trubbhagtorn	1
Cytisus alpinus	Laburnum alpinum	alpgullregn	3
Forsythia suspensa	Forsythia suspensa var. fortunei	bågforsytia	8
Hydrangea paniculata grandiflora	Hydrangea paniculata 'Grandiflora'	syrenhortensia	7
Philadelphus coronarius	Philadelphus coronarius	doftschersmin	10
Prunus padus	Prunus padus	hägg	2
Prunus spinosa	Prunus spinosa	slån	18
Ribes alpinum	Ribes alpinum	måbär	7
Rosa alpina	Rosa pendulina	bergros	5
Rosa hugonis	Rosa hugonis	kinesisk gulros	16
Rosa macrantha	Rosa macrantha-gruppen	macrantaros	17
Rosa moyesii	Rosa moyesii	mandarinros	6
Rosa rugosa 'Agnes'	Rosa 'Agnes'	sort av rugosaros	10
Rosa rugosa 'Dagmar Hastrup'	Rosa 'Fru Dagmar Hastrup'	sort av vresros	16
Rosa spinosissima	Rosa pimpinellifolia var. altaica	storbladig pimpinellros	5
Sambucus nigra	Sambucus nigra	fläder	3
Spiraea van houttei	Spiraea x vanhouttei	bukettspirea	12
Symphoricarpos albus	Symphoricarpos albus ssp. laevigatus	snöbär	6
Syringa vulgaris	Syringa vulgaris	syren	40
Viburnum opulus sterile buske	Viburnum opulus 'Roseum'	snöbollsbuske	1

Klättrväxter

Ampelopsis weitchii	Parthenocissus tricuspidata	rådhusvin	15
Lonicera caprifolium	Lonicera caprifolium	kaprifol	1
Lonicera periclymenum	Lonicera periclymenum	vildkaprifol	1
Polygonum baldschuanicum	Fallopia baldschuanica	bokharabinda	3
Rosa 'New Dawn'	Rosa 'New Dawn'	wichuraiana-gruppen	6
Rosa 'Kirsten Poulsen'	Rosa 'Kirsten Poulsen'	floribunda-gruppen	30

Perenner

Anemone japonica 'Honorine Joubert'	Anemone × hybrida 'Honorine Joubert'	stor höstanemon	
Anemone silvestris	Anemone sylvestris	tovsippa	
Anemone vitifolia	Anemone vitifolia	flockanemon	
Bergenia cordifolia	Bergenia cordifolia	hjärtbegonia	12
Myosotis	Myosotis scorpioides	äkta förgätmigej	
Paeonia chinensis	Paeonia lactiflora	luktpion	
Phlox paniculata hybrider	Phlox paniculata hybrider	höstflox	
Phlox suffruticosa Snowdon	Phlox carolina 'Snowdon'	sort av knutflox	
Primula	Primula	okänd typ av viva	
Saxifraga umbrosa	Saxifraga umbrosa	skuggbräcka	20

Växtförteckning till gård nr. 1, 2007

Latinskt namn

Träd

Sorbus aucuparia
Malus (purpurapelgruppen)

Svenskt namn

rönn
sort av purpurapel

Buskar

Berberis thunbergii
Deutzia crenata
Lonicera tatarica
Potentilla fruticosa
Rosa canina-dumalis-gruppen
Rosa rugosa
Ribes alpinum
Spirea x vanhouttei
Symphoricarpos albus ssp. laevigatus
Syringa vulgaris

häckberberis
strävdeutzia
rosentry
ölandstok
sort av nyponros
vresros
måbär
bukettspirea
snöbär
syren

Klättrväxter

Parthenocissus tricuspidata

rådhusvin

Växtförteckning till gård nr. 2, 2007

Latinskt namn	Svenskt namn
Buskar	
Berberis thunbergii	häckberberis
Chaenomeles japonica	liten rosenkvitten
Cornus alba 'Sibirica'	korallkornell
Cotoneaster lucidus	häckoxbär
Deutzia	någon typ av deutzia
Lonicera tatarica	rosentry
Philadelphus 'Mont Blanc'	smultronschersmin
Rosa canina-dumalis-gruppen	stenros/nyponros
Spirea x vanhouttei	bukettspirea
Symphoricarpos albus ssp. laevigatus	snöbär
Syringa vulgaris	syren

Växtförteckning till gård nr. 3, 1946 (från planteringsplanen)

Latinskt namn 1946	Latinskt namn 2007	Svenskt namn	Antal (1946)
Träd			
Acer ginnala	Acer tataricum ssp. ginnala	ginnalalönn	1
Crataegus monogyna fl. albo pl.	ev. Crataegus monogyna	ev. någon sort av trubbhagtorn	2
Crataegus monogyna fl. rubro pl.	ev. Crataegus monogyna	ev. någon sort av trubbhagtorn	3
Crataegus purpurea eleyi	ev. Malus (Purpurapel-Gruppen) 'Eleyi'	ev. purpulapel	1
Prunus padus	Prunus padus	hägg	4
Buskar			
Berberis aggregata	Berberis aggregata	pärlberberis	9
Prunus multiflorus	har inte hittat någon uppgift om denna växt		1
Rosa alpina	Rosa pendulina	bergros	30
Spirea arguta	Spirea x arguta	brudspirea	43
Spirea van houttei	Spirea x vanhouttei	bukettspirea	13
Klättrväxter			
Ampelopsis weitchii	Parthenocissus tricuspidata	rådhusvin	10

Växtförteckning till gård nr. 3, 2007

Latinskt namn

Svenskt namn

Träd

Malus ssp. någon sort av prydnadsapel

Buskar

Cornus alba 'Sibirica' korallkornell
Cotoneaster lucidus häckoxbär
Ribes alpinum måbär
Rosa canina-dumalis-gruppen stenros/nyponros
Spirea x vanhouttei bukettspirea

Växtförteckning till gård nr. 4, 2007

Latinskt namn

Svenskt namn

Träd

Populus tremula 'Erecta' pelarasp

Buskar

Buxus sempervirens buxbom
Potentilla fruticosa ölandstok
Spirea x vanhouttei bukettspirea
Symphoricarpos albus ssp. laevigatus snöbär

Växtförteckning till gård nr. 5, 2007

Latinskt namn

Svenskt namn

Träd

Acer platanoides lönn
Betula pendula vårtbjörk
Malus x domestica äpple
Sorbus aucuparia rönn

Buskar

Cornus alba 'Sibirica' korallkornell
Philadelphus (Lemoinei-Gr.) 'Mont Blanc' smultronschersmin
Prunus spinosa slån
Ribes alpinum måbär
Rosa canina-dumalis-gruppen stenros/nyponros
Rubus idaeus hallon
Sambucus nigra fläder
Spirea x vanhouttei bukettspirea
Syringa vulgaris syren

Växtförteckning till gård nr. 6, 1946 (från illustrationsplan)

Latinskt namn 1946	Latinskt namn 2007	Svenskt namn	Antal (1946)
Träd			
Pterocarya caucasia (stora ex.)	Pterocarya fraxinifolia	kaukasisk vingnöt	5
Buskar			
Hydrangea paniculata grandiflora	Hydrangea paniculata 'Grandiflora'	syrenhortensia	6
Sambucus canadensis maxima (stora ex.)	Sambucus canadensis 'Maxima'	stor kanadafläder	6
Salix alba splendens sibirica, stamform	Salix alba var. sericea 'Sibirica'	silverpil	2
Ligustrum vulgare atrovirens	Ligustrum vulgare var. italicum 'Atrovirens'	vintergrön liguster	184
Klättrväxter			
Ampelopsis veitchii robusta	Parthenocissus tricuspidata	rådhusvin	14
Aristolochia siphon	Aristolochia macrophylla	pipranka	10
Perenner			
Aruncus silvestris	Aruncus dioicus	plymspirea	6
Bergenia cordifolia	Bergenia cordifolia	hjärtbegonia	50
Bocconia cordata	Macleaya cordata	vippvallmo	6
Buphthalmum cordifolium	ingen info. om denna växt		6
Heracleum mantegazzianum	Heracleum mantegazzianum	jätteleka	6
Hosta lancifolia	Hosta lancifolia	höstfunkia	20
Inula helenium	Inula helenium	ålandsrot	6
Petasites ovatus	Petasites hybridus	pestskräp	7
Polygonum sachalinense	Fallopia sachalinensis	jätteslide	8
Rodgersia aesculifolia	Rodgersia aesculifolia	kastanjerodgersia	12
Sedum spectabile atropurpureum	Hylotelephium spectabile	kinesisk kärleksört	15

Växtförteckning till gård nr. 6, 2007

Latinskt namn	Svenskt namn
Träd	
Pterocarya fraxinifolia	kaukasisk vingnöt
Salix alba 'Sibirica'	vitpil
sort av Malus	sort av prydnadsapel
Buskar	
Cotoneaster lucidus	häckoxbär
Lonicera tatarica	rosentry
Rhododendron ssp.	sort av rhododendron
Rosa canina-dumalis-gruppen	stenros/nyponros
Rubus idaeus	hallon
Spirea x vanhouttei	bukettspirea
Symphoricarpos albus ssp. laevigatus	snöbär
Perenner	
Fallopia sachalinensis	jätteslide

Växtförteckning till gård nr. 7, 2007

Latinskt namn Svenska namn

Träd

Betula pendula	vårtbjörk
Malus x domestica	äpple
Malus ssp.	prydnadsäpple

Buskar

Chaenomeles japonica	liten rosenkvitten
Cotoneaster lucidus	häckoxbär
Lonicera tatarica	rosentry
Rosa canina-dumalis-gruppen	stenros/nyponros
Sambucus nigra	fläder
Spiraea x vanhouttei	bukettspirea
Symphoricarpos albus ssp. laevigatus	snöbär

Växtförteckning till gård nr. 8, 2007

Latinskt namn Svenska namn

Träd

Acer platanoides	lön
Crataegus monogyna?	trubbhagtorn

Buskar

Chaenomeles japonica	liten rosenkvitten
Cotoneaster lucidus	häckoxbär
Ligustrum vulgare v. italicum 'Atrovirens'	vintergrön liguster
Lonicera tatarica	rosentry
Prunus padus	hagg
Ribes alpinum	måbär
Rosa canina-dumalis-gruppen	stenros/nyponros
Rubus idaeus	hallon
Sambucus nigra	fläder
Spiraea x vanhouttei	bukettspirea
Symphoricarpos albus ssp. laevigatus	snöbär
Syringa vulgaris	syren

Klättrväxter

Parthenocissus quinquefolia 'Engelmännii'	klättrvildvin